Kritische Maatschappijtheorie

Prof. Dr. M. Lievens

28 september

Inleiding

I. Algemene bepalingen

Engels spreekt over *Social Theory*, iets dat tussen sociologie en sociale filosofie in zou liggen. Wat maakt deze theorie dan precies **kritisch**? In dit OPO leren we aan maatschappijkritiek te doen op een theoretisch verantwoorde manier.

Wat is kritische theorie?

(1) **Frankfurter Schule** (eng): Adorno, Horkheimer, Marcuse… en ook de nieuwe generatie (minder innovatief en invloedrijk): Habermas, Claus Offe, Oskar Negt…
(2) **Neo- en postmarxisme** (ruim): de traditie van Kant, Hegel en vooral Marx.
    - ✓ Neo: Lukacs, Korsch, Gramsci, Sartre, Althuser, David Harvey[1]…
    - ✓ Post: Laclau, Mouffe, Zizek…
(3) In brede zin: **niet-marxistische tradities ontstaan in de nasleep van '68**: de Franse filosofen met invloed van Nietzsche, Engelse *cultural studies* (o.a. Stuart Hall: studies over Tatcher), Amerikaanse feministische studies (Butler) en postcolonial studies.

Situering

We stellen vast dat ondanks de vele publicaties het Marxisme toch uitgeput lijkt; er zijn geen nieuwe interpretaties meer. De traditie is verzeild in een 'crisis' zonder ronkende namen. We kunnen **drie historische cycli** onderscheiden m.n.:

(1) 1789 – 1989: probleem van **postmoderniteit** dat start met Kant's *Kritik der reinen Vernunft*, gevolgd door Hegel & Marx in de nasleep van de Franse revolutie. **De val van de muur** opent scepsis over maatschappijkritiek: er ontstaat een geloofwaardigheidscrisis.
(2) 1914 – 1989: de ***korte twintigste eeuw*** met o.a. WO, algemeen stemrecht, °communisme, opstanden (Russische revolutie, arbeidersopstanden e.d.), opkomst fascisme (cf. Derde Rijk). Aanvankelijk enorme hoop, die uitdraait op **ontgoocheling**.

[1] Deze geograaf heeft ervoor gezorgd dat het marxisme dominant werd in de politieke geografie.

(3) 1968 – 1989: culturele revolutie (China), mei ’68 (studentenopstand), Praagse Lente, dekolonisatie, Têt-offensief (Vietnam)… Er gebeurt van alles in de wereld, ontstaan van een groot **momentum in 1968**. Het einde van deze cyclus valt rond ’79 met Reagan & Thatcher als dragers van het neoliberalisme. Ook Deng Chao Pen is een belangrijke figuur in die tijd, hij vaart met China een nieuwe, liberale koers.

Geografie

De kritische theorie was aanvankelijk vooral een Europese mannenzaak, later maakt men een verschuiving of ‘globalisering’ door. Er is een paradoxale Anglo-Amerikanisering, daar heerst immers een zeer doorgedreven kapitalisme met weinig kritische theorie. Pas later wordt die geïntroduceerd door o.a. Plug Anderson (*New Left*: geen kapitalisme, maar ook geen Oostblok). Ook in Latijns-Amerika ontstaan verzetsgroepen na WO II: in Argentinië worden Althuser en Gramsci duchtig gelezen. Hiermee samenhangend merken we ook **thematische verschuivingen**: de marxistische hegemonie gaat teloor en men gaat de focus verleggen naar meer culturele thema’s i.p.v. enkel de economie te viseren. Tot slot is er een proliferatie van referenties: de inspiratie komt uit andere domeinen, denk hierbij aan de psychoanalyse, taalfilosofie, politieke theologie, de figuur Carl Schmitt[2]…

II. Begripsbepaling: wat is “kritiek”?

We stellen vast dat het woord **kritiek** overal te pas en te onpas gebruikt wordt. Kant was de eerste met zijn onderzoek naar de mogelijkheidsvoorwaarden voor kennis; het woord kritisch duidt hier op het trekken van een **grens** i.e. de verstandscategorieën.[3] Daarna gaat Hegel de categorieën van Kant historiseren (i.e. Geist) en wordt hij zo de grondlegger van de zgn. **immanente kritiek**. Het kritische hierbij is de **interne spanning**, met name de discrepantie tussen de ambitie en het concrete resultaat bij sommige filosofen. Deze spanning is de motor van de Geest. Tot slot stelt Marx dat deze categorieën vervaardigd worden door de maatschappij waarin wij leven. Hij spreekt bijvoorbeeld over *reële abstractie*: de econoom kijkt alleen naar de prijs en maakt abstractie van andere elementen. Marx suggereert dan ook dat wij in abstracte concepten denken, omdat die geproduceerd worden door de maatschappij. Dit betekent dat de sociale realiteit **abstractie** maakt. Vergelijkbaar is wat *A. Redel* zegt over het startpunt van de

[2] Schmitt formuleerde een van de krachtigste kritieken op het liberalisme.
[3] Er kan nog over gediscussieerd worden of Rousseau niet nog eerder was.

Westerse filosofie: het ontstaat mee met de reële abstractie, nl. in het drijven van handel. Het kritische bij Marx is de vraag naar de **maatschappelijke mogelijkheidsvoorwaarden** van ons denken. Hij geeft geen loutere beschrijving, maar wil laten zien waarom economisten (Smith, Ricardo etc.) denken binnen hun kader. Ze zijn immers geïnspireerd door de maatschappij! Marx moet dus de grenzen van de maatschappij aangeven; we kunnen immers enkel denken zoals de maatschappij ons dicteert. Het is noodzakelijk om erbuiten te kunnen (gaan) staan. Kant presenteerde niet theorie x en zij vervolgens dat die fout was om dan zelf een juiste theorie y te gaan opstellen. Wel vroeg hij zich af wat de vereiste is voor zo'n theorie, m.n. de mogelijkheidsvoorwaarden, zo valt een theologische theorie bijvoorbeeld buiten het domein van de rede. Hetzelfde geldt voor **Marx:** hij wil geen nieuwe economische theorie opstellen, want in dat geval zouden we hem niet als kritisch denker beschouwen. Wat hij wel voor ogen had was de vraag naar het ontstaan van economische theorie beantwoorden én dat is net omdat de maatschappij de economisten zo doet denken.

Kenmerken

- Men gaat de maatschappij analyseren als **totaliteit** of geheel. De psycholoog denkt bijvoorbeeld alleen na vanuit zijn eigen discipline, zonder het brede kader te zien (geen politieke maatschappijkritiek). De maatschappij is echter meer dan de som van individuen en meer dan één enkel deelsysteem.
- We gaan de maatschappij ook analyseren vanuit **structurele machtsverschillen**.
- Er wordt kritiek geleverd op de manier waarop wij denken m.n. doorheen **ideologie & representaties**. Zo is er bijvoorbeeld kritiek op de zgn. *natuurlijke* aanleg van mensen voor competitiviteit. Marx wil de contingentie hiervan laten zien a.d.h.v. historisch onderzoek.
- Ook pretenderen zij **geen waardevrije wetenschap** te voeren: de meeste kritische theoretici gaan een engagement aan (Marx – socialisme, Frankfurter Schule – bevrijding). Ze hebben dus steeds een bepaald doel voor ogen, zij het niet al te expliciet. Ze analyseren de maatschappij vanuit een bepaald standpunt waarvoor ze sympathie hebben (vb. vanuit de koloniale subjecten) en dus niet vanuit een transcendentaal standpunt. Soms gaat men ook schrijven vanuit onhoudbaarheid of een crisismoment.
- Tot slot is **reflexiviteit** van belang: men gaat ook nadenken over de eigen positie binnen de maatschappij m.a.w. waarom zou hun theorie als 'kritisch' aanzien kunnen worden? Marx geeft bijvoorbeeld een beschrijving van het kapitalisme vanaf de kant van de arbeider; de auteur kiest dus altijd positie binnen de maatschappij.

Methodes van kritiek

(1) **Externe of transcendentale kritiek**: de toestand vs. de norm. Men gaat de situatie afmeten m.b.v. een norm, problematisch is echter wie de norm bepaalt? Deze is immers historisch, maatschappelijk gesitueerd! Het lijkt alsof je zelf buiten de maatschappij gaat staan, maar dat kan niet, want je zit erin! Ons denken is een product van de maatschappij.
(2) **Interne kritiek**: de maatschappij bekritiseren a.d.h.v. haar eigen normen, bijvoorbeeld de Belgische grondwet toetsen aan de maatschappelijke situatie. Vaak wordt dit door conservatieve auteurs gebruikt met de bedoeling om de oorspronkelijke norm te herstellen (bv. de katholieke kerk is niet meer wat ze geweest is).
(3) **Immanente kritiek**: de maatschappij bekritiseren a.d.h.v. haar eigen normen, **maar** waarbij we de norm zelf ook veranderen als effect van de kritiek. Marx zegt dan ook: "Wij ontwikkelen uit de beginselen der wereld voor die wereld nieuwe beginselen."
(4) **Genealogische kritiek**: Nietzsche, Foucault.

III. Overzicht

(1) Marx
(2) Frankfurter Schule
(3) Foucault (eind jaren '70, machtsanalyses)
(4) Autonoom Marxisme
(5) J. Butler (eventueel)

29 september

Karl Marx (1818 – 1883) over ideologiekritiek

Ideologie heeft een **negatieve bijklank** nl. het proberen te rechtvaardigen wat niet te rechtvaardigen valt of ook het verhullen van feitelijke overheersing. Deze term is in ons gangbaar taalgebruik gekomen via Marx. 'Ideologie' werd eerst opgevat als een leer van de ideeën, ook Napoleon had al een negatieve connotatie aan dit woord (deze leer) gegeven. Marx geeft er op zijn beurt echter nog een andere zwier aan. Opmerkelijk is wel dat Marx het woord ideologie zelf zeer weinig gebruikt.

Er zijn **twee dimensies** bij een ideologie: enerzijds de *epistemologische* m.n. het vals bewustzijn, anderzijds de *functionele* i.e. de legitimatie van machtsverhoudingen. In de economie speelt bijvoorbeeld een liberalistisch kader mee, wat op zichzelf ook al een polemisch

begrip is. Het probleem is dan ook vooral of (en hoe) je buiten de ideologie kan gaan staan om ze te bekritiseren. Dit is **de rode draad van het Marxisme**! Gramsci en Althuser zullen zeggen van niet, Marx zelf daarentegen suggereert (ambigu!) dat je erbuiten kan gaan als je kritisch bent. Er is een onderscheid tussen de jonge & oude markt: in het begin schreef hij een kritiek van de religie en de Duitse ideologie, later voert hij immanente kritiek met als kernbegrip fetisjisme.

I. Kritiek van de religie

We starten met een voorbeeld: armoede zou ingebed zitten in de maatschappij, daarom heeft iedereen een plaats in Gods orde en moet men die aanvaarden. Om mensen te laten berusten in hun lot, zal God ook vooral de armen verlossen in de hemel… Een citaat van de jonge Marx uit de "bijdrage tot de kritiek op Hegels rechtsfilosofie" uit 1844 maakt ons het volgende duidelijk: de **mens maakt de religie** vanuit een projectiemechanisme (Feuerbach). De maatschappij brengt de religie voort, d.i. een verkeerd wereldbewustzijn omdat zij een verkeerde (omgekeerde) wereld is. Dit is een discussie tussen **atheïsten** (o.a. Vermeersch: religie is fout, wetenschap is juist) en de **religie** als wezenlijk element van de maatschappij onder de hoedanigheid van een maatschappelijk product. Bepaalde maatschappelijke verhoudingen roepen de religie in leven; zij brengt bv. vertroosting omwille van een maatschappelijke toestand én werkt tegelijk verhullend. Wat atheïsten zeggen is volgens Marx geen echte kritiek, want het blijft op het terrein van het geloof. Ze stellen immers een dogma tegenover een dogma: niet geloof = ongeloof; men rijdt zich vast in een antagonisme.

Religie is nog iets meer: het heeft ook een positief effect! Dit is zeer **dubbelzinnig**: het dekt zaken toe, maar maakt ze ook zichtbaar. Dit kan leiden tot protest, bv. de idee dat iedereen gelijk is voor God. Als je tegen de religie wil strijden, moet je zorgen voor een **maatschappelijk transformatieproces**, dan zal de religie overbodig worden en zichzelf oplossen als de omgekeerde wereld eenmaal opgeheven werd. Bemerk dat dergelijke uitspraken vallen onder de noemer *immanente kritiek*: de maatschappij wordt geconfronteerd met haar eigen principes. Religie is het hart van een harteloze wereld; de maatschappij in zijn geheel moet worden veranderd. De religie biedt hier een steunpunt om immanente kritiek te leveren, ook al werkt zij tegelijkertijd verhullend. Merk ook op dat religie naar de privésfeer duwen niets zal oplossen, aldus Marx. Het is iets 'vals' nl. een omgekeerd bewustzijn van een verkeerde wereld, maar het bevat ook een soort waarheid i.e. het feit dat de maatschappij harteloos is. In de

ideologie zit dus altijd een dimensie van **waarheid**; zij is waar & vals tegelijk. Zo zegt ook ***Lukacs***: in zoverre het valse een aspect is van het ware, is het tegelijk vals en niet-vals.

II. De Duitse ideologie (1845, 1ste publicatie 1932)

Het idealisme van Hegel start van de gedachte dat we de geschiedenis kunnen begrijpen a.d.h.v. een evolutie van de ideeën. Hiertegenover stelt Marx zijn **materialisme** nl. "bewustzijn = bewust zijn"; het zijn is ingebed in de manier waarop we leven. De ideeën zijn vervlochten met maatschappelijk bepaalde praktijken of zoals Marx zelf schrijft: "Ideeën worden bepaald door het 'werkelijke levensproces.'"

De vraag die wij ons moeten stellen is de volgende: waarom is er idealisme en hoezo is deze stroming zo krachtig? Door **Arbeidsdeling** (cf. A. Smith) maakt het bewustzijn zich los van de praxis. Het startpunt is de seksuele deling tussen man & vrouw, gevolgd door de deling van materiële en geestelijke arbeid. Zo kan de illusie ontstaan dat de ideologen (i.e. de priesters) boven de maatschappij staan. Dit brengt ook de maatschappelijke, hiërarchische verhouding met zich mee: onderdrukking! Het effect is dus het ontstaan van de gedachte dat de ideeën de wereld domineren (**ideologie**). Vandaar zien wij de definitie van ideologie als een wereld beheerst door ideeën. Metaforisch kunnen we kijken naar de *camera obscura*: het fenomeen vloeit voort uit hun historisch levensproces. Ofwel concreter: wat de priesters doen is ingebed in de maatschappij. Ze zijn in feite afhankelijk van landbouwers, maar de illusie wordt opgewekt dat de ideeën loskomen van de maatschappij en er de motor van zijn. Hier zien we opnieuw zowel waarheid (ideologen zijn werkelijke heersers) als valsheid. De ideeën van de heersende klasse zijn in elk tijdperk de heersende ideeën. De **conclusie** is dat we waarheid niet tegenover valsheid mogen plaatsen. Wel moeten de maatschappelijke verhoudingen gaan veranderen (hier in concreto: arbeidsdeling opheffen)!

Kort samengevat:

- **Idealisme:** ideeën (meest abstracte concepten) als de motor van de werkelijkheid.
- **Materialisme:** mensen ontwikkelen bepaalde bewustzijnsvormen als ze produceren; de filosofie is ingebed in deze spontante levensvormen en gaat dit verheven. Zodoende zijn filosofen altijd kind van hun tijd!
- **Probleem**: idealisme keert de zaak om! Ze verheffen zich boven de maatschappij, deze brengt de ideeën voort, maar is tegelijk onderhevig aan arbeidsdeling. In die zin is het idealisme vals, maar niet helemaal. Het drukt iets uit over de manier waarop de ideologen heersen in de maatschappij.

III. Marx over vrijheid & gelijkheid (Das Kapital)

De sfeer van de circulatie (= de markt) werd gezien als het paradijs van de aangeboren mensenrechten: vrijheid, gelijkheid, bezig, 'Bentham' (utilitarisme). De bourgeois doet steeds beroep op deze principes om de maatschappij te rechtvaardigen, aldus Marx. De liberale filosofie valt terug op twee gedachtes: ten eerste het **possessief individualisme** (Locke), je bent eigenaar van jezelf en je eigen arbeid. Ten tweede **vrije, faire contracten** (Hobbes enz.) in principe gaat het om (reële) vrijheid, niet zoals in de prekapitalistische maatschappelijke systemen van lijfeigenen en ook principiële gelijkheid (als juridische entiteiten).

Een tweede sfeer is die van de productie: Marx zegt dat wij klaar zijn om gevild te worden, m.a.w. **de uitbuiting** heerst. Vandaar deze korte inleiding in het ABC van de Marxistische economie: het spontane economische marktdenken gaat uit van W-G-W met W = waar en G = geld. Marx daarentegen stelt het handelskapitalisme voor als G-W-G+ met als gevolg kapitaalaccumulatie. Dit is niet oneindig houdbaar en kwam op een punt t onder druk te staan, want men wou tussenhandelaren gaan overslaan. Zodoende krijgt men een adaptatie waarbij grondstoffen, machines en arbeid onder de waren gerekend worden. Deze arbeid wordt echter niet volledig uitbetaald! Het onbetaalde deeltje is de uitbuiting ofwel de winst voor de producent / kapitalist. Dit disciplinair stelstel binnen de fabriek staat haaks op de liberale principes van de circulatiesfeer!

Wat Marx hier laat zien is **immanente kritiek**: hoe is de uitbuiting mogelijk? Dankzij de vrijheid en gelijkheid! Zonder dergelijk idee zou uitbuiting nooit kunnen plaatsvinden (paradoxaal). De idee is m.a.w. tegelijk **waar & vals**: enerzijds waar want er is een formele vrijheid (m.n. het contract) in vergelijking met het feodale stelsel. Ook is er een vrijheid van productiemiddelen, wat de arbeider dwingt om ergens een contract af te sluiten en zijn eigen arbeidskracht te verkopen. Anderzijds is de idee vals gezien onvrijheid en ongelijkheid noodzakelijk zijn voor loonarbeid. Deze reële situatie leidt tot uitbuiting.

Zijn de idealen dan louter onvolledig gerealiseerd? **Nee**: ze worden op zo'n manier gerealiseerd dat ze omgekeerd worden. Ongelijkheid en onvrijheid zijn noodzakelijke gevolgen van de realisatie van de idealen van vrijheid en gelijkheid in het kapitalisme. Slavernij zou niet werken, want dergelijke maatschappij is enkel in staat tot primitieve vormen van productie. Bovendien is een werkgever niet verplicht om je aan te nemen! Je moet je heel dociel opstellen, zo wordt men bij de studiekeuze al gedisciplineerd. Een ander voorwerp van kritiek zijn de **mensenrechten**, deze functioneren zodanig dat ze het tegendeel bewerkstelligen van wat ze

beogen (in het kapitalisme). Dit heeft twee dimensies: *epistemologisch* begrijp je het fundament van het probleem niet als je jou blind staart op idealen, terwijl op *normatief* vlak de analyse en de kritiek vervlochten zijn. de idealen zelf zijn problematisch, niet enkel de CEO! **Marx' antwoord** hierop is de tegenstelling tussen de formele vrijheid in het kapitalisme en de reële vrijheid waarvan de invulling open is voor debat. Dit debat zou via de kritische analyse zelf moeten verlopen (these – antithese – synthese)! Vandaar "*Vrije ontwikkeling voor ieder is voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van allen.*" Je bent nooit vrij als individu, als je medemens niet vrij is.

IV. Marx' kritiek van het warenfetisjisme *(essentie van Das Kapital)*

De verhulling zit in de maatschappij zelf: de economie functioneert zodanig dat het zichzelf rechtvaardigt (verschilt met ideologie). In het **communistische manifest** onderscheidt Marx twee tijdperken:

- **Prekapitalistisch**: ook uitbuiting, maar toegedekt door godsdienstige en staatkundige zinbegoocheling (= ideologie).
- **Kapitalisme**: intrede rationeel denken, steeds moeilijker om de uitbuiting toe te dekken en deze wordt bijgevolg tastbaar, zichtbaar.

In **Das Kapital** draait Marx eerdere vaststellingen om: in feodale tijdperken was de uitbuiting zeer tastbaar, de lijfeigene zag wat weggenomen werd en bovendien gebruikte men vaak geweld. De arbeiders in de fabriek daarentegen vinden het vanzelfsprekend dat hun producten in de fabriek achterblijven op het eind van de dag. Marx geeft dit de term *het stomme geweld van de economische verhoudingen*.

5 oktober

Herhaling: Waarom is Marx kritisch?

Marx stelt zich de vraag **hoe het komt** dat ideologen denken zoals ze denken: mogelijkheidsvoorwaarden in de maatschappij, m.n. arbeidsdeling als belangrijkste. Hij zegt niet louter dat theorieën fout zijn. Ideologie komt hierbij overeen met de machtspositie (= de kern van waarheid in de ideeën). De maatschappelijke voorwaarden vormen de grens van wat denkbaar is (cf. Kant). Als we echt anders willen denken, dan moeten we de **maatschappij zelf veranderen**; theoretische kritiek alleen volstaat niet! In die zin gaat Marx verder dan bv. Piketty: hij geeft immanente kritiek. De functionering van de norm maakt de realiteit van uitbuiting mogelijk. Concreet: vrijheid & gelijkheid in onze norm om te gebruiken, desondanks brengt net deze norm de uitbuiting tot stand (zgn. '*omkering*'). Het komt erop aan de normen zelf te veranderen aan de hand van kritiek.

Vervolg IV: Marx' kritiek van het warenfetisjisme

Bij de term 'fetisjisme' denkt men vaak aan een seksuele pathologie – het geil worden van voorwerpen – geformuleerd door Freud. Dit begrip gaat terug op **religiestudies** nl. fetisjisme als religie i.e. denken dat er goddelijke krachten aanwezig zijn in voorwerpen (totempaal, voodoo). Een theorie wordt ontwikkeld om te begrijpen waarom mensen de uitbuiting aanvaarden. De basis hiervoor is **de idee van verhulling**! Uitbuiting is niet meer tastbaar zoals in prekapitalistische tijden; er is kritische theorie nodig om de schijn te doorprikken.

In Das Kapital kom je des te dieper je graaft steeds meer filosofie tegen, bovendien is het ook behoorlijk literair opgevat. De **koopwaar** is alles wat te koop aangeboden wordt. Een term die hierbij aansluit is *commodificatie*, het tot koopwaar maken van dingen (o.a. arbeidskracht). De koopwaar heeft twee zijden: de ruilwaarde (= de prijs) en de gebruikswaarde (het nut). Zo heeft O_2 een gebruikswaarde, terwijl we er niet voor betalen.[4] Marx formuleert volgend probleem: als je een hamer koopt, is de gebruikswaarde duidelijk (zwaar, geschikt om te kloppen…), hoe dan ook is de **prijs niet zichtbaar**. Vandaar zijn basistheorie over de grondslag van de prijs: deze is afhankelijk van het aantal uren menselijke arbeid. Men neemt het gemiddelde van de gehele maatschappij om het verschil in efficiëntie uit te vlakken. De **prijs komt** m.a.w. **tot stand** door **maatschappelijke verhoudingen**. Het is niet inherent aan een ding, maar afhankelijk van een onderliggende maatschappelijke verhouding. De **ruilwaarde verschijnt pas** als er waar tegenover waar staat **in de act van het ruilen**.

De logica van de **omkering** gaat in de economie systematisch volgens Marx: niet langer de behoefte staat centraal, maar wel winst maken; doel en middel worden omgedraaid. Zoals we reeds zagen (cf. supra) is het bij de religie net andersom. Er gebeurt iets vreemd als we ruilen op de markt, aangezien we dingen aan elkaar gelijk stellen die fundamenteel verschillend zijn (vb.: 1 brood en 2kg suiker). We zijn ons daar niet van bewust, dit abstractieproces gebeurt in de praktijk. De waarde verandert ieder arbeidsproduct in een *maatschappelijk hiëroglief*, daarom is kritische theorie nodig! We moeten graven naar wat er achter de prijs (de schijn) zit. Neem bijvoorbeeld een kledingstuk: een ontmaskeringsproces is nodig om o.a. uitbuiting, ecologische vernietiging… te onthullen. De **prijs** heeft nogmaals niets te maken met fysische eigenschappen van de waren.

Er blijft iets fundamenteel **religieus** aan het kapitalisme, zij het in primitieve vorm nl. **fetisjisme**. We worden geconfronteerd met waren, die een prijs hebben. Het lijkt alsof die prijs

[4] Met het huidige emissie-systeem is dat echter nog maar de vraag… Verkoopt men propere lucht?

een eigen leven heeft (vb.: fluctuatie prijs van een kg graan door niet alleen de oogst, maar ook oppotten om de prijs kunstmatig hoog te krijgen), voor buitenstaanders lijkt dit heel mysterieus! Mensen krijgen zo de neiging om te **denken** dat de **prijs inherent** is aan het ding. Het kapitalisme is immers gebaseerd op verdingelijking. Met een economische achtergrond valt dit relatief eenvoudig te doorprikken. Het gaat voor Marx dan ook om een grotere fetisj, i.e. die van het **kapitaal**, een relatie tussen twee actoren, hoe dan ook zien wij die relatie als een ding (som geld) met een eigen leven. Neem bijvoorbeeld de spaarrekening die op het einde van het jaar vanzelf aangroeit (rente), dergelijk fenomeen wordt als doodnormaal aanzien… Kritische theorie kan aantonen vanwaar die interest komt (in essentie uit uitbuiting). **Reclame** is een element dat de werking van het fetisjisme verder bevordert, ook dit moet de kritische theorie gaan doorprikken. Zo doorprikten NGO's en vakbonden met de zgn. *schone kleren campagne* om grote bedrijven op de knieën te dwingen voor betere productieomstandigheden in zekere zin de fetisj. Vandaag is de belangrijkste vorm van kapitaal het **financieel kapitaal**; Marx noemde dit *fictief kapitaal* gezien het geen reële functie meer had in de productie van gebruiksvoorwaarden (schematisch: G – G+).

Er vindt dus een **tweeledige beweging** plaats: ten eerste de *verdingelijking van verhoudingen* en ten tweede de *verpersoonlijking van de dingen*. Dit is de zgn. ***religie van het alledaagse leven***: wij leven in een fetisjisme. Een lijst met voorbeelden[5]:

- Financiële markten reageren negatief op de Brexit. ➔ fetisjistisch taalgebruik!
- Dragi legt beleid uit aan de financiële markten. ➔ Verhulling & verpersoonlijking; alsof je dialoog kan aangaan met een systeem. Eigenlijk een gesprek met een kleine groep financiële elite… terwijl we allen deel uitmaken van de markt.
- De Staat heft te veel belasting. ➔ We zien niet langer welke mensen 'de staat' zijn.
- Kunst (cf. Adorno): 'de Stradivarius' ➔ iedereen wil dat instrument horen, hoewel je enkel als goed getrainde specialist het verschil met de viool hoort. De Stradivarius wordt een fetisj met eigen 'krachten'.

Tot nog toe hebben we het fetisjisme beschouwd als een bewustzijnsfenomeen; dat doorprikken is een soort van ideologiekritiek. Volgens Marx gaat het echter niet primair om een fetisjistisch denken. **De maatschappij zelf is fetisjistisch!** Een van de hoofdlijnen bij Marx is dan ook het overbruggen van de tweedeling tussen werkelijkheid ⇔ bewustzijn. Er is iets reëel aan de verdingelijking en het fetisjisme. Sociale relaties zijn eigenlijk **geen** sociale relaties i.e. relatie

[5] Deze voorbeelden komen niet echt van Marx, maar tonen de intuïtie. Zijn eigen voorbeelden zijn te technisch.

tussen mensen. Als men bv. naar de bakker gaat, is dit geen relatie van mens tot mens, maar wel tussen twee zaken: brood en geld. Idem in de relatie prof – student: beide zijn geïnteressseerd in de dingen, geld en een diploma. Het verdingelijkingsproces gaat dus nog dieper, tot op het niveau van de **sociale relaties**. Het fetisjisme is bijgevolg niet eenzijdig fout. Het ligt ingewikkelder, want het is de manier waarop de sociale werkelijkheid zelf bestaat. Er zijn geen echte sociale relaties meer, enkel tussen dingen. Het fetisjistische ding verhult niet alleen, het creëert ook sociale relaties: **het is constitutief voor alle sociale verhoudingen**.

Marx' **conclusie** is de volgende: we moeten verder gaan dan ideologiekritiek, daarom hanteert hij die term ook niet. We moeten de verdingelijkte relaties zelf veranderen! Dus:

(1) Niet alleen fetisjisme doorprikken om verhulling aan de oppervlakte te brengen. Dit is een belangrijke stap, maar niet het ultieme doel.
(2) De enige manier om aan kritiek te doen is om ultiem de revolutie te brengen. Theoretische kritiek volstaat niet! Vgl.: kritiek van de wapens vs. wapens van de kritiek.

In het kapitalisme wordt **de maatschappij opaak** als ontransparant, daarmee heeft ook het ontstaan van de sociale wetenschappen te maken. Dit in contrast met *Robinsonaden*, het ideaal van het liberalisme, waarbij het individu op de eerste plek staat (alle verhoudingen eenvoudig en doorzichtig). Of ook in tegenstelling tot *de donkere middeleeuwen* met een feodaal stelsel en voelbare uitbuiting. Tot slot wil Marx een ***vereniging van vrije mensen*** (= communisme): de economie plannen, zodat het weer doorzichtig wordt.[6] De inzet is om de maatschappij weer transparant te maken en zo uit de macht van de fetisj te geraken (zowel in de maatschappij, als in ons denken). Hierbij zijn de verhoudingen steeds van mens tot mens! Uniek aan het kapitalisme is het verlies van deze authentieke relaties en het opkomen van relaties tussen dingen.

Frankfurter Schule

I. Korte geschiedenis

Op 3 februari 1923 wordt het *Institut für Sozialforschung* opgericht, gelieerd met de Universiteit van Frankfurt. Dit is in de tijd van een mislukte Duitse linkse revolutie en onder impuls van Felix Weil (geld van zijn vader). De eerste paradox is meteen zichtbaar: het kritisch instituut wordt gefinancierd door een rijke graanhandelaar! Vanaf 1930 wordt **Horkheimer** directeur en

[6] Jammer genoeg heeft Marx nooit geëxpliciteerd wat hij onder 'plannen' zou verstaan.

gaat men focussen op theoretisch i.p.v. historisch onderzoek. Hij trekt o.a. Adorno, Marcuse en Benjamin aan. Merk op dat Adorno lange tijd geen vast contract kreeg, ondanks zijn hedendaagse status; ook opmerkelijk zijn de joodse wortels van deze figuren. In de periode 1933-1950 moet men uitwijken naar New York (Columbia University) om voor de hand liggende redenen. Zowel het geld als het intellectueel eigendom is op de vlucht… In 1950 keert men terug naar Frankfurt en wordt Adorno de centrale figuur van het instituut. Marcuse wordt de figuur van *the New Left* en is een voorbeeld voor de studenten. Deze groep stond niet altijd achter Adorno, omdat hij ooit een studentenopstand liet verwijderen door de politie;

Een cruciaal boek is ***Dialektik der Aufklärung*** ('47, LA) door Adorno & Horkheimer. Traditioneel werd de verlichting aanzien als het summum van rationaliteit, met de rede als instrument van emancipatie. Dit is echter omgeslagen in **instrumentele rationaliteit** met de nadruk op doel-middel of berekenend denken. Beheersing en dominantie komen centraal te staan; dit is het tegendeel van het oorspronkelijke doel! Auschwitz is hiervan de aporie: een machinerie om mensen te vermoorden. Deze diagnose is uiterst pessimistisch: hoe moeten we dan wel emancipatie nastreven? Vergelijkbaar zijn volgende concepten: **Weber** spreekt over doelrationaliteit, **Lukacs** over reïficatie en **Heidegger** over 'das Gestell' en 'das rechnende denken'; neem bijvoorbeeld het verschil tussen een windmolen en een waterkrachtcentrale: de eerste ontvangt de natuur, de andere manipuleert haar en zet het water naar z'n hand. **Adorno** zegt dat wij eerst de natuur gaan beheersen en als volgende stap de menselijke natuur viseren; de instrumentele rede onderdrukt steeds meer.

6 oktober

Horkheimer geeft zijn inaugurale lezing in 1930: hij wil filosofisch en empirisch onderzoek samenbrengen onder invloed van een (Hegeliaanse) Marx, Freud en Nietzsche. Hij pleit m.a.w. voor een **interdisciplinaire onderzoeksgroep**. Men gaat ook uit van **methodenpluralisme**: enquêtes, diepte-interviews… bv. via empirische methodes de 'consumptie' van massamedia meten. Het gaat vaak om kwalitatief onderzoek zoals de studie van horoscopen om dan iets groter te zeggen over de maatschappij. Het ***Zeitschrift für Sozialforschung*** wordt zeer invloedrijk vanaf 1932. Dit was niet evident door de crisis van de jaren '30 toen het instituut voor een financiële beproeving stond. Bovendien werden ze geconfronteerd met een groeiend anti-Duits sentiment in de VS toen laatstgenoemden mee in de oorlog stapten. Enkele voorbeelden van onderzoek:

- *Studies in Authority and the Family* (1936) zgn. F-schaal om facisme te meten bij de mensen.
- Er zijn limieten aan dit soort onderzoek, zoals het (mislukte) *Radio Project* in samenwerking met de socioloog Lazarsfeld illustreert. Deze platte positivist wou enkel kwantitatief radiogebruik registreren, ev. gekoppeld aan een opinie. Volgens Adorno (anti-positivistisch) was dit zeer slecht onderzoek, zgn. 'harde feiten' bestaan immers niet. Wanneer je vraagt naar een opinie, beïnvloedt de vraagstelling deze al, want denken is interactie. De naïeve assumptie van Lazarsfeld was die van twee polen die elkaar ontmoeten. Adorno daarentegen vroeg zich af hoe de aansluiting er komt tussen de cultuurindustrie enerzijds en de individuen anderzijds. Het feit dat mensen meedoen aan de radiocultuur heeft evenveel te maken met de manier waarop de radio hun percepties beïnvloedt (cf. versterkende spiraal!) Adorno formuleert dit tegen de achtergrond van propaganda in de SU en Duitsland.
    - Merk op dat er voor Adorno en Horkheimer geen verschil was tussen de SU, VS en Duitsland: dezelfde tendensen (i.e. sociologische mechanismes) speelden m.n. machtscentralisatie en de beïnvloeding van het massa-bewustzijn.

II. Quid historische theorie? (Horkheimer)

Traditioneel	Kritisch
Arbeidsdeling en specialisatie, zoals bv. filosofie opgesplitst in deelgebieden (denk aan sociale/politieke wijsbegeerte). Gevolg: je gaat je afzonderen van de maatschappij. Vandaar zie je de werkelijkheid als **gesloten causale machinerie**.	Theorievorming is altijd **binnen** de maatschappij; je kan er niet buiten gaan staan. Zodoende is het moeilijk om kritiek te formuleren!
Men pretendeert **waardevrije theorie** (vgl.: Weber).	Je kunt geen louter objectieve uitspraken doen over de waarheid. Denken over de maatschappij heeft een effect op de maatschappij! Scheiding object-subject is er niet; belang **reflexiviteit**. Causaliteit tussen feiten is een vorm van reïficatie.

Er is een **spanning** bij de Frankfurters: de analyse van de maatschappij maakt deel uit van de maatschappij, maar tegelijk verdedigen ze ook de autonomie van het theoretisch denken. **Marcuse** heeft een optimistische kijk op de zaak: kritische theorie moet volgens hem een contrast maken tussen wat er feitelijk is en wat potentieel mogelijk is. Het komt erop aan om niet-gerealiseerde mogelijkheden bloot te leggen. In eenzelfde trend zei Marx dat de toegenomen productiemiddelen veel mogelijk maken, maar we jammer genoeg vastzitten in een

systeem van uitbuiting. Marcuse erkent dat de strijd om de mogelijkheden te benutten of te zien niet gevoerd wordt. Adorno deed het af als een *message in a bottle*, i.e. een boodschap die hopelijk ooit aankomt.

III. Walter Benjamin (1892 – 1940)

Biografische noot

De joodse invloed is zeer sterk aanwezig in het werk van Benjamin. Hij was afkomstig uit een financieel welgestelde familie, waarmee hij snel gebroken is. Een deel van zijn leven heeft hij dan ook in quasi-armoede doorgebracht, bovendien kwam zijn academische carrière maar niet van de grond. Zijn doctoraat was briljant, maar te moeilijk en te revolutionair(?) voor zijn tijd. Adorno verdedigt hem en tracht hem steeds losse opdrachten binnen de Frankfurter Schule te bezorgen. Recentelijk belven we een ware *Benjamin-revival*, terwijl hij gedurende zijn leven onbekend en onbemind bleef. Eind jaren ’30 verbleef hij in Parijs met Arendt, zij trachtten samen te vluchten naar de VS via Portugal, maar Benjamin werd aangehouden door de douane op de Frans-Spaanse grens, alwaar hij uit panische angst zelfmoord pleegde.

Situering – vulgair marxisme?

Aanvankelijk had Benjamin een grote fascinatie voor de joodse mystiek (onder invloed van Scholea). In het jaar 1920 sluit hij vriendschap met Adorno en heeft hij ook een relatie met de Letse communiste en theatermaakster Anja Lacis, zo komt hij in contact met **Bertold Brecht**, die volgens Adorno aanhanger was van het *vulgair marxisme*. **Marx** spreekt over een bovenbouw (politiek-juridisch, ideologisch/cultureel) en een economische onderbouw, die bestaat uit de productieverhoudingen (relaties, belangrijkste is de eigendomsverhouding) & productiekrachten (meest brede zin nl. alles wat ons productief maakt o.a. technologie, vormen van samenwerking…). Kritische theorie benadrukt de totaliteit (Lukacs), zelfs al klopt er niets van Marx’ economische theorie, toch blijft zijn **methode** overeind. Het **vulgair marxisme** interpreteert de leer **causaal** m.n. de onderbouw veroorzaakt de bovenbouw. De onderbouw zelf wordt bepaald door de productiekrachten, wat doorgaans verengd wordt tot de technologie. Dit is zeer reductionistisch, ook worden de productieverhoudingen gereduceerd tot louter productiekrachten en deze op hun beurt tot de technologie. Het kapitalisme werkt enorm collectivistisch (bv.: auto produceren), terwijl het communisme de autonomie van het individu wil herstellen. Er ontstaat een **spanning** tussen de collectieve productiekracht en de individuele toe-eigening van het product in de productieverhoudingen. Zo ontstaat de klassenstrijd, die de bovenbouw zelf gaat beïnvloeden; het bewustzijn komt pas achteraf na een vertragingseffect.

Het **probleem** voor Adorno e.a. is de te reductionistische these; men neemt de productieverhoudingen niet ernstig. Dit is het ***cruciale verschil*** met Benjamin: Adorno ziet een obstakel voor de socialistische strijd door de productieverhoudingen breder in te vullen m.n. dat de arbeiders ook beïnvloed zijn door reïficatie. Benjamin is veel optimistischer… Welnu, zijn er sporen van vulgair marxisme in Benjamins tekst? Ja, het gebruik van *communistisch jargon* (Adorno is terughoudend om zo te spreken). Ook ziet Benjamin de *oorlog* als een uitdrukking van de tegenstelling in de onderbouw (vb.: imperialistische oorlogen om afzetmarkt te vinden).

Botsing tussen Benjamin & Adorno

Merk op dat er sowieso een strenge peer review gold in de Frankfurter Schule. Er zijn drie geschillen tussen beide heren te onderscheiden:

(1) Benjamin staat positiever tegenover 'massacultuur' zoals de film; hij denkt hierbij aan de Sovjet-Russische film i.e. een bijdrage tot emancipatie, terwijl Adorno meestal Hollywood in zijn achterhoofd hield.
(2) Benjamin focust op de techniek.
(3) Benjamin gooit de traditionele kunstschema's overboord.

Er woedt een **debat** over de vraag of *film/fotografie een nieuwe kunstvorm* is, Benjamin zegt hierover dat wat kunst 'is', verandert onder impuls van het primaat van de technische reproductie. Kant had het over universele categorieën van de waarneming, terwijl Hegel en verder deze historiseren (de bril verandert per tijdvak). Benjamin ziet de film als werkelijk revolutionair, want hij verandert ons waarnemingsschema.

Het concept 'Aura'

Neem bijvoorbeeld de Mona Lisa: er is slechts één echt exemplaar en dat draagt iets speciaal mee, i.e. ***het aura***. De uniciteit, het hier & nu van het kunstwerk, wat typisch is voor traditionele kunst. Dergelijke uitspraken gaan we immers niet doen over een foto of film. Vandaar spreken we enkel over auratische kunst in het tijdperk voor de technische reproduceerbaarheid.

(1) Spel van afstand & ongrijpbaarheid eenmalige verschijning in de verte, hoe nabij ook. Vergelijkbaar is religieuze kunst die je niet mag aanraken.
(2) Ingebed in een lange traditie of overleving: historische diepgang.
(3) Cultuswaarde, werkt ook door via de secularisering! De manier waarop we met *l'art pour l'art* omgaan behoudt dergelijk karakter.

We merken een **verval van de aura** door het tijdperk van de technische reproduceerbaarheid m.n. de massaperceptie wordt mogelijk. Zo valt ook de autoriteit of het gezag van het kunstwerk weg; er ontstaat gelijkheid en een democratisering van de productie & receptie van de kunst. Benjamin probeert echter optimistisch te blijven, al is hij in sommige passages eerder ambivalent. Kunst kan bijvoorbeeld meer mensen gaan betrekken: in die tijd ging iedereen naar Hollywood, er waren immers nog geen televisietoestellen.

Reproductie

De **machines** bepalen de reproduceerbare kunst, terwijl de menselijke hand de auratische kunst bepaalde. Dit impliceert twee zaken: enerzijds de dominantie van het seriële op het unieke (vb.: montage, wat slecht is, wordt weggegooid) en anderzijds de overgang van een cultuswaarde naar tentoonstellingswaarde, men kan nu de kunst naar de massa's brengen. Merk op dat ook de norm reproduceerbaar wordt! Er speelt hier een belangrijke *nuance*: de behoefte aan aura blijft bestaan, zo ontstaat de zgn. ***pseudo-aura***, bv. personality of starcultus rond acteurs. Benjamin doet deze vaststellingen tegen de achtergrond van zijn ***essay over de Russische film (1927)*** waarin de filmkunst & propagandadoeleinden centraal staan. De film is een instrument van politieke bewustwording, gezien die op een indringende manier de realiteit kan laten zien. Deze film geeft de verschillende types uit de maatschappij weer i.p.v. individuen te portretteren.

20 oktober

Anekdotisch

De kritische theorie (Frankfurter Schule) bestond voornamelijk uit mannen die enorm lang afhankelijk bleven van hun ouders, zo kon Adorno bijvoorbeeld op 30jarige leeftijd nog geen koffie zetten. Bovendien leefden hun partners (familie) in dienst van die denkers, zo nam de vrouw van Adorno al zijn nota's. Door deze veilige, bestaan zekere omgeving, vertoonden zij allen een zekere 'wereldvreemdheid'.

Essay over de geschiedenis van de kunst

Er is een belangrijke **verschuiving van het kunstbegrip**, samenhangend met een verschuiving van de functie van de kunst (cultus wordt politiek). Deze tekst is een soort oproep, manifest, programma, dat de kunst aanport om haar politieke functie op te nemen. Voordien was er immers enkel auratische kunst met de bijhorende cultus van het kunstwerk. Belangrijk is dat de auratische kunst gezag had; het werk was verheven. Er waren experten nodig die konden uitleggen wat op het spel stond, hoe het gemaakt werd enz. Dit is allemaal ingebed in de

verschuiving van de technieken, de hand van de kunstenaar is tegenwoordig vervangen door machines zoals de fotocamera. Zoals gezegd schrijft Benjamin tegen de achtergrond van zijn essay over de **Russische film**. Hier ziet hij de cinema als middel voor **politieke bewustwording**, in de film wordt de maatschappij immers 'leesbaar' gezien de afbeelding van maatschappelijke types. Ook de receptie ondergaat een verandering: deze gaat door in filmzalen en wordt collectief. Er ontstaat een publieke sfeer rondom het 'kijken' van films.

De **fotografie** maakt iets zichtbaar dat vaak ontsnapt aan de alledaagse blik. Details worden zichtbaar die anders aan je aandacht zouden ontsnapt zijn. Benjamin benoemt dit met *singulariteit* of het zgn. *optisch onbewuste* met een knipoog naar Freud. Het zijn net die details die de foto kunstzinnig maken! Fotografie doet dus meer dan een kopie zijn van de werkelijkheid; het **reveleert** iets, maakt zichtbaar wat anders onzichtbaar was gebleven. Dit is een *messiaans element*: de foto redt iets, i.e. de details die we anders niet hadden gezien. Het **effect** gaat als volgt: de foto maakt ons bewust van het feit dat er meer dingen zijn dan we hadden gedacht. Dit helpt ons een ander perspectief in te nemen of een andere blik op de werkelijkheid te werpen (= begin van een verandering…). **Adorno** is het hier niet mee eens: de foto genereert volgens hem geen kritische afstand van de werkelijkheid. Bij de film is het nog erger, omdat er beelden continu voorbij zoeven. Je hebt geen tijd om kritisch na te denken, de film dendert voort.

Volgens het kunstwerkessay verschaffen **close-ups** (techniek!) ons een inzicht in de *automatismen* die ons bepalen (Marx, Lukacs), maar bieden ze ons tegelijk speelruimte. De film presenteert m.a.w. het stadsleven op een andere manier dan als wij door de straat lopen, door bepaalde elementen extra in de verf te zetten. Op die manier wordt onze blik op de werkelijkheid veranderd: we gaan met meer aandacht kijken naar de realiteit; zij is rijker dan wij denken. Dit is een **transformatie van de waarneming** cf. *Kant*: onze waarneming wordt gestructureerd door de manier waarop we waarnemen, die categorieën zijn universeel. De nieuwe kunst heeft een **faciliterende rol** nl. mensen helpen binnen te brengen in een nieuwe manier van waarnemen. De moderniteit ondervindt een crisis van de ervaring: traditionele schema's vervallen. Zij is immers een aaneenschakeling van continue prikkels, die niet te kristalliseren zijn tot een stabiele ervaring of 'habitus'. Hierin schuilt een *ambivalentie* tegenover het verval van de ervaring (aura): enerzijds een 'echt' verlies, want de tijd wordt een 'lege tijd'. Dit gaat terug op Marx: elke minuut in de fabriek is dezelfde, allen staan ze in dienst van de productie. Daartegenover komt de 'volle tijd' i.e. momenten die een discontinuïteit

markeren, ze hebben een speciale intensiteit. Anderzijds hing het aura samen met gezag, vandaar is het verval een soort van bevrijding van het autoritair kunstwerk.

De mens verandert mee met de maatschappij! Net zoals de manier van waarnemen veranderde tussen bv. de middeleeuwen en de moderniteit. De moderniteit wordt immers gekenmerkt door **'schokken'**; dit betekent veel zaken en hangt samen met hoe het kapitalisme functioneert nl. een *veranderende dynamiek*. Zowel letterlijk (aangestoten worden door de massa) als figuurlijk (reclame wil shocken om je aandacht te trekken, ook moderne kunst, denk aan dadaïsme). Benjamin vraagt zich af hoe je 'schokken' kan leren waarnemen of appreciëren en hoe je mensen kan helpen op een minder reactionaire wijze naar bv. het dadaïsme te kijken. De film heeft een speciaal kenmerk om dat te doen: ***verstrooiing***: mensen reageren anders op dezelfde technieken. Dit komt door hun receptie in verstrooiing. Vergelijk het met architectuur: een gebouw wordt niet gecontempleerd (cf. aura), je gaat er wel doorlopen en het 'voelen'. De waarneming is hierbij niet optisch, maar tactiel. Hetzelfde gebeurt bij de film: door de continue beeldenstroom waarin je je moet laten meeslepen, is contemplatie onmogelijk. De film verstrooit en zorgt dat mensen plezier beleven. Zo worden ze tegelijk progressiever t.a.v. nieuwe technieken én kritischer; ze worden uitgedaagd om te evalueren.

Benjamin onderscheidt dus in navolging van B. Brecht een **nieuw type van receptie**: de film heeft een speciaal karakter, omdat de techniek doorschemert in de rolprent. De methode van produceren is tastbaar aanwezig in de film. Ook het publiek test net als de regisseur of wat ze zien het 'juiste' beeld is. Deze techniek die in de film aanwezig is, beïnvloedt onze beoordeling. De film is van die aard dat iedereen expert is; elk individu heeft een oordeel klaar als hij de zaal verlaat (vgl.: voetbalmatch gezien, iedereen heeft een mening). Echte expertkennis wordt overbodig. Ook is er een **nieuwe waarnemingsmodus**, de zgn. '*gelijktijdige collectieve receptie*': grote massa's percipiëren op hetzelfde moment. Mensen reageren op wat ze zien en dit werkt **regulerend** nl. een lach werkt aanstekelijk of een ongepaste reactie wordt (collectief) genegeerd. Er ontstaat dus een collectief zonder leider, zodoende gaat de film radicaal in tegen het Führerprincipe van het fascisme (= semi-anarchist Benjamin). We kunnen ons afvragen of Benjamin zich hier niet te naïef opstelt: vandaag is zijn theorie immers achterhaald, want de cinema is duur & leeg; iedereen heeft nu zijn eigen 'home-cinema'.

Terzijde: de Frankfurters waren voorstanders van de stomme film en kritisch t.a.v. gesproken films: een taal is immers altijd gebonden aan nationale gebieden! Zo is de film niet langer universeel. Daarnaast moet je ook minder denken, want de woorden worden uitgesproken en zitten niet meer in je hoofd.

Politiek luik

In de kunst zit een **bevrijdend potentieel**: de mensen worden gevoelig gemaakt dankzij de verstrooiing. Benjamin is geen loutere vulgaire Marxist (vertragingseffect[7]), hij keert het om: kunst kan helpen voorbereiden! Dit is een zeer politiek essay, maar dat lijkt afwezig te zijn; men moet tussen de regels doorlezen. In de **film** zit opnieuw een *ambivalentie*: hij heeft een utopisch potentieel, maar dat wordt niet noodzakelijk gerealiseerd. Het aura gaat teloor, maar er ontstaan nieuwe vormen van 'valse' aura, zoals bijvoorbeeld de sterrencultus.[8] Volgens Benjamin kan de film op dergelijke manier het fascisme dienen. De mens is zichzelf aan het vernietigen en de futuristen verheerlijken dit in de kunst.[9] De fascisten manipuleren de kunst in functie van politieke doelen: politiek handelen wordt geësthetiseerd (vb.: choreografie bij een redevoering van Hitler – esthetisch schouwspel). De communisten daarentegen geven een plaats aan de kunst, zodat die en politiserend effect kan hebben. Als je kunst echt de kunst laat zijn, dan pas kan ze een politiserend effect hebben. Vandaar het belang om de kunstenaars vrij te laten van censuur! Als je kunst in functie van een doel zet, dan lukt het niet.

Volgens **Adorno** heeft kunst altijd een politieke functie gehad i.e. beeld aanbieden van een 'andere' maatschappij; een utopisch potentieel. Die nieuwe politieke functie van kunst dreigt echter bevestigend te werken. **Benjamin** daarentegen spreekt over een progressief potentieel! De receptie van zijn essay was echter ontgoochelend: veel kritiek, onder meer fel uit Moskou en vanwege Adorno. Dit staat in schril contrast met vandaag: Benjamin overvleugelt Adorno.

IV. Theodor L.W. Adorno (1903 – 1969) over de cultuurindustrie

Anekdotische inleiding

Theodor, 'Teddy', Adorno gebruikte de naam van zijn grootvader, omdat zijn oorspronkelijke naam Wisengrund te Duits & te joods klonk. Hij besloot de naam Adorno aan te nemen in Amerika voor de neutraliteit. Hij was vooral bezig met muziek in zeer vooruitstrevende technieken. Zijn oorspronkelijke ambitie was dan ook om **componist** te worden. Hij werkte zich echter vooral op als **muziekcriticus** en –recensent, bovendien deed hij aan muziekfilosofie (o.m. over atonale, dodecafonische muziek). Een voorbeeld is de hiërarchie tussen tonen die wordt doorbroken in de twaalftoonsmuziek, dit zorgt voor de emancipatie van de individuele

[7] Bewustzijn komt achter op de economische realiteit m.a.w. kunst als laatste.
[8] Adorno: dit gebeurt enkel om te verkopen (kapitalistisch!).
[9] Ter info: Marinetto is de eerste futurist; deze stroming slaat op de verheerlijking van de maatschappelijke versnelling die leidt tot destructie.

toon. Adorno's carrière als componist komt echter niet van de grond, omdat z'n stukken te moeilijk zijn. Hij gaat bij de Frankfurter Schule onder Horkheimer, maar tracht zich op te werken door fel met hem samen te werken. Zijn sleutelwerk is het hoofdstuk over de cultuurindustrie in de *Dialectiek van de Verlichting*.

3 november

Bij wijze van inleiding kunnen we ons afvragen wat de verdienste van bv. Kim Kardashian is… nochtans kent iedereen haar wel. Wanneer men aan dezelfde groep mensen vraagt naar de naam van de Chinese premier, moet iedereen het antwoord schuldig blijven. Adorno's these is dan ook dat ons bewustzijn tot zeer diep gestuurd wordt door een geheel nieuwe industrie. Deze leer komt voor het eerst aan bod in de *Dialectiek van de Verlichting*. Volgens **Marx** creëert het modern kapitalisme de mogelijkheden tot revolutie (socialisme). **Adorno** daarentegen ziet een negatieve spiraal: het is de basis voor het fascisme en alles is in zijn tegendeel omgedraaid, met als typevoorbeeld de democratie. De rede wordt hierbij een instrument. Ook de **cultuur** is omgeslagen van *Bildung* – i.e. het autonoom individu met een sterke individuele persoonlijkheid dat aan kunst doet – naar een **instrument van conformisme**. Men is genoodzaakt zich aan te passen aan het bestaande.

Achtergronden

Vanuit ***Marx*** spelen de termen commodificatie, reïficatie (onwaarschijnlijk succesvol concept: het is volledig genormaliseerd dat je op een dag naar de arbeidsmarkt trekt) en fetisjisme (de schijnwereld van de dingen die praten). De idee van doel-middelrationaliteit is afgeleid uit ***Weber***. Net als het concept van de *Totally administered society*: de economie wordt gestuurd door een bureaucratie die het gevolg is van de verstrengeling tussen staat en monopolybedrijven (kartelvorming). Het gaat om multinationals die de markt top-down controleren i.s.m. de staat, denk bijvoorbeeld aan The New Deal van Rooseveldt. Op de markt leeft het bourgeoisideaal van het vrije individu nog in zekere zin. Het blijft echter *dubbelzinnig* bij **Adorno**: hij wil de verlichting niet verwerpen, maar wel verlichten; de cultuur blijft zijn locus van kritiek.

Een tweede vertrekpunt is de **(marxistische) esthetica**: de dominante stroming hierbij is die van het orthodox-marxisme, dat inzet op de inhoud van de kunst en zich afvraagt welke boodschap de auteur wil brengen. Benjamin legt zoals gezegd meer de nadruk op de technieken. **Adorno** wil vooral kijken naar de sociale relaties die een specifieke vorm aannemen binnen het kapitalisme; zij worden nl. gestructureerd door de koopwaar: mens (= ding) – ding i.p.v. mens – mens. Hij focust dan ook op hoe we '***sociale vormen***' zien terugkomen in de cultuur. Deze

idee valt terug op Adorno's interesse voor muziek: de vorm is daar belangrijker dan de boodschap (denk aan orkestrale muziek). Komen de maatschappelijke vormen daarin terug? Er is geen representatie of inhoud in de muziek althans niet direct. *The most powerful interests realize themselves*. We moeten dan ook kijken naar de **totaliteit**: anders dan in het prekapitalisme waar je in verregaande mate autonoom kon leven, is iedereen nu met duizenden draden verbonden aan het economisch systeem. We zijn 100% afhankelijk van de totaliteit! Het kapitaal stroomt van de ene sector nar de andere, afhankelijk van waar het winst kan maken. Dit heeft een impact op ons bewustzijn, waarbij de cultuurindustrie een sleutelrol speelt nl. de integratie van de individuen in het systeem moet planmatig georganiseerd worden (administratie). Adorno spreekt over de zgn. ***geadministreerde cultuur***.

Vroegere tekst: *On the fetish character in music & the regression of listening* (1938)

Adorno ziet een aantal tendensen uit de maatschappij terugkomen in de muziek: de basistendens is de dominantie van de ruilwaarde op de gebruikswaarde. In de middeleeuwen was men in de eerste plek ambachtsman en was verkopen een bijzaak, nu is dit niet langer het geval. Een mechanisme dat speelt is het fetisjisme: we staren ons blind op het ding en zien de achterliggende productieprocessen niet langer (vb.: de Stradivarius). Ook reïficatie speelt hier, gezien men een fragment uit de melodie zal uitlichten en voortdurend herhalen (tegenwoordig gebruikt men 'samples'). Dit alles leidt tot **regressie** (invloed Freud) i.e. terugvallen op een lager ontwikkelingsniveau. Volgens Adorno is dat de bedoeling van de cultuurindustrie en dit illustreert hij a.d.h.v. het voorbeeld *jazz*. De improvisatie is slechts 'pseudocreativiteit', want de onderliggende structuren liggen vast. Ook *de radio* krijgt het hard te verduren: alle nummers zien er hetzelfde uit en hebben dezelfde structuur (strofe – refrein – ca. 3'). Men kan ook zelf de geluidssterkte gaan bepalen en zappen, terwijl dit bij muziekstukken in zalen onmogelijk was. Adorno's eigen atonale muziek tracht net met het verwachtingspatroon van een harmonieus einde en herhalingen te breken. Dit 'stoort' ons luisterproces en prikkelt ons continu; zo verzoenen we ons niet makkelijk met het bestaan.

Merk op dat Adorno radicale kritiek geeft op protestliederen (vb.: Vietnamoorlog), omdat die ook in de cultuurindustrie ingebed zijn. Hij heeft bovendien niet willen zeggen hoe we moeten ageren; hij wou enkel 'het slechte' laten zien.

De cultuurindustrie

Adorno schrijft dit stuk in de Amerikaanse context van Hollywood: Horkheimer en hijzelf waren er genetwerkt en kenden veel regisseurs. Charlie Chaplin was bijvoorbeeld een

persoonlijke vriend van Adorno. Aanvankelijk spraken ze over *massacultuur*, die overgaat in de nieuwe term **cultuurindustrie**: een samenvoeging van twee tegengestelden m.n. individuele expressie vs. industriële organisatie. Deze term omvat zowel de hoge als de lage cultuur, maar is toch in de eerste plaats gericht op de volkse cultuur. Massacultuur was een verkeerde term, omdat de massa niet het subject, maar het object is geworden; zij wordt gestuurd en heeft een legitimerende functie.

We kunnen ons afvragen wat precies de methode van kritiek is die door Adorno gehanteerd wordt. Veel interpretatoren gaan uit van **immanente kritiek** m.n. de cultuurindustrie afzetten tegen liberaal-democratische waarden. We leven in een maatschappij die pretendeert liberaal-democratisch te zijn, maar in de praktijk worden burgers tot conformisme gedwongen. Een tweede kritiek is het teruggrijpen op **transcendente kritiek** i.e. een norm die buiten de maatschappij staat. Hij laat hierbij het radicaal slechte (kwaad) zien, waarbij we de SU en Auschwitz in het achterhoofd moeten houden. Zodoende zoekt Adorno vaak het extreme op. Voorbeelden zijn *Minima Moralia. Reflecties uit het beschadigde leven* ('51) waarbij Adorno op een provocerende manier uit alledaagse situaties laat zien dat we in de hel leven. Hij creëert vervreemdingseffecten om zo aan kritiek te doen: iets radicaal slechts aanduiden, creëert ruimte. Ook stelt hij *Das Ganze ist das Unwahre*: de totaliteit is barbaars!

Beschouwen we **twee voorbeelden** van de cultuurindustrie:

(1) **Films**: worden geproduceerd aan de lopende band, volgens vaste procedés en a.d.h.v. typische industriële principes. Genres gelden hierbij als een sjabloon, het is altijd hetzelfde (vb.: 'de Western') met een belangrijke rol voor special effects. Het denken wordt uitgeschakeld, men moet zich gewoon laten meeslepen.

(2) **Horoscoop**: een tendens naar massa-irrationaliteit. Hoe kunnen sterren een invloed hebben op je persoonlijk leven? Mensen vragen hierbij nooit om argumenten; ze spelen gewoon het spelletje mee… Merk op dat het niet volledig irrationeel is, gezien de tips vaak stroken met common sense. Vergelijk ook wat Marx al zei (fetisjisme): de opaciteit van de samenleving gaan we projecteren op de sterren. Hoe dan ook werkt het systeem wel: de horoscoop geeft ons de illusie dat we zelf individuen zijn met agency m.n. vrij om zelf keuzes te maken. Dit werkt maatschappijbevestigend, zo worden we de speelbal van allerlei mechanismes en berusten we in de aanvaarding van het lot. Dergelijke illusies zijn dus nodig om je nog een beetje vrij te voelen. Het eindresultaat is conformisme en een ontsnappen aan de idee om je tegen de werkelijkheid te moeten verzetten.

Merk op dat West-Duitsland na de Tweede Wereldoorlog zich in een vreemde situatie bevond: er werd een liberaal-democratische grondwet geïnstalleerd, zonder dat er een cultureel draagvlak voor was. Het enige wat men tot dan toe had gekend, was de gefaalde Weimarrepublik. Voordien Bismarck e.d. allemaal autoritaire regimes.

Tot slot sommen we enkele **kenmerken** van de cultuurindustrie op:

- **Totale commodificatie**: er wordt reclame gemaakt voor 'de wereld' zoals die is: bevestigen & herproduceren.
- **Doelrationalisatie**: berekenden efficiëntie, planmatig ⇔ een creatief proces (inspiratie als je inspiratie hebt). Zelfs het effect wordt ingecalculeerd!
- **Standaardisering**: een proces van **subsumptie** i.e. alles moet in hoekjes kunnen gebracht worden; dit is tegelijk een proces van dominantie.
    - ***Van het werk (cultuurproduct)***: pseudo-individualiteit – elke film heeft eigen effectjes of 'nieuwigheden', maar die zijn ingecalculeerd binnen een bepaald sjabloon. Neem bijvoorbeeld de enscenering van een celebrity: het aura blijft overeind als een 'mistige nevel'; kleine elementjes worden veranderd om een effect te bewerkstelligen. Een coverfoto met haarlok voor de ogen lijkt spontaan, maar is door en door geënsceneerd!
    - ***Van de respons op het cultuurproject***: de respons is voor verteerd en gestuurd door de industrie. Bijvoorbeeld het applausmanagement in de TV-studio's. Filosofisch gaat dit terug op Kant: de categorieën zijn universeel voor alle mensen. Adorno & Horkheimer stellen dat de categorieën waarmee we de cultuurindustrie beschouwen zelf een product zijn van deze industrie. Zo zitten we vast in een cirkel, waar je moeilijk afstand van kan nemen! We beschouwen het product van de industrie met de categorieën van de cultuurindustrie zelf; vandaar **Adorno als pessimist**! (vgl.: kritiek op protestsongs)

16 november

Vervolg: Adorno over de cultuurindustrie

Deze kritiek heeft heel verregaande implicaties! De kerngedachte is dat de laatkapitalistische maatschappij meer gehomogeniseerd is dan ooit: de maatschappelijke integratie is heel diepgaand. Tegenover het oude boerenleven, daar was de socialisatie heel beperkt. De cultuurindustrie is een gelijkaardig fenomeen: het wordt geïntegreerd in één cultuurbewust systeem. Dit leidt tot een **zeer geïntegreerde, eengemaakte maatschappij** met de

cultuurindustrie in een cruciale rol. Adorno stuit op een impasse: hoe we producten percipiëren wordt immers geproduceerd door de cultuurindustrie… Hoe kunnen we dan emanciperen of kritiek geven? Vandaar zijn pessimisme: emancipatie (op traditionele wijze) is niet meer mogelijk! Vergelijk met *Marx*: echte emancipatie is zelf-emancipatie (bevrijding) tegenover *Lenin* waar de partij niet de arbeiders wil bevrijden, ze moeten het zelf doen. Wat dan met de emancipatie voor arbeiders die door en door gesocialiseerd zijn dor de cultuurindustrie? Neem als illustratie de *Frenetscholen*, hun oplossing voor de botsing tussen officiële staatscultuurschool en arbeiderscultuur is het leven binnen de school brengen, m.a.w. vertrekken vanuit de leefwereld van het kind. De gedachte is dat het onderwijs vertrekt van wat het kind vertelt; bijvoorbeeld een spin gezien onder het bed, dan wordt alles over dat diertje onderzocht. Kinderen gaan zelf hun leerproces bepalen: **zelfemancipatie**! Maar het probleem is dat men vandaag steeds spreekt over Disneyfilms… het proces van zelfemancipatie gaat op een perverse manier de cultuurindustrie net versterken. Er wordt geprobeerd een emancipatorische educatie op te zetten, maar de kinderen versterken zelf de onderdrukking van de cultuurindustrie. Vergelijkbaar is ook *Adorno's kritiek op protestsongs*. Gelukkig proberen sommige leerkrachten het proces bij te sturen, bijgevolg komt hij wel weer in een machtspositie te staan. Hij moet een oordeel vellen vanuit een gezagspositie; er is iemand nodig die kritisch geschoold is en de illusie kan doorprikken. Gevolg: ook politiek, bv. Trump als product van de cultuurindustrie. Er tegen ingaan (moreel standpunt innemen) staat vaak gelijk aan weggezet worden wegens 'politiek correct' of 'moreel superieur': typisch voor links. Waarheid en valsheid zijn vervlochten nl. het is wellicht zo dat kritische mensen moeten ingaan tegen het buikgevoel van de arbeiders en de gezagsposities moeten innemen om de illusie te doorprikken.

Verschuiving in de receptie:

Er speelt een bepaalde attitude bij televisiekijken, radioluisteren enz. nl. **de ironie**: mensen hebben het wel door, maar blijven consumeren (genieten). Vergelijk het huwelijk van Beatrix: ze heeft geen echte politieke macht, maar het is toch fijn om er bij te zijn. Het is dus mogelijk dat mensen bepaalde punten van de cultuurindustrie doorzien, maar dat betekent niet dat ze het gehele systeem doorzien. Uiteindelijk blijven ze kopen, consumeren! Het gaat immers om het verkopen; de massamanipulatie is slechts een bijproduct.

Het uiteindelijke gevolg: de categorische imperatief van de cultuurindustrie nl. *Gij zult u voegen*. Het gaat om een kritiekloze inschikking met 'het bestaande'. Door die manier van socialisering krijgt men 'zwakke-IK's': een infantiel niveau. In de hoge kunst blijft er een steunpunt om kritiek te leveren op het heden nl. kunst met een bepaalde vorm (niet-harmonisch,

schokkend) i.p.v. met een boodschap. Het bezorgt ons een onaf gevoel; we kunnen ons niet gaan schikken in het bestaan. Wat die kunst doet is wel beperkt nl. een glimp van een belofte dat iets mogelijk is.

Bedenkingen bij Adorno:

- Denken is waarschijnlijk te sterk geworteld in zijn tijd; een achtergrond van de fordistische massacultuur vs. vandaag 'productie op maat'.
- Verwijt van elitarisme! Iemand geschoold nodig om het mechanisme te doorprikken.
- Achterliggend: een specifiek type mens nl. het burgerlijk subject dat zich ontplooit (cf. Bildung). In de jaren '60 in Frankrijk zal men dit proberen te deconstrueren: het immers een historisch product (mensbeeld). Altijd blank & mannelijk… sluit velen uit.
- Adorno spreekt nooit over macht: hij maakt geen machtsanalyse terwijl het overal impliciet aanwezig is. Macht aan de top (eco/pol), mensen machteloos. Foucault daarentegen ziet nooit macht zonder tegenmacht, de maatschappij is in beweging.

Michel Foucault (1926 – 1984)

I. Inleidende beschouwingen

Michel Foucaults oeuvre kan opgesplitst worden in drie grote periodes: in **de jaren '60** wordt hij aanzien als Gaullist, een filosofie van het establishment. Men vond hem toen geen kritische figuur, maar eerder een structuralist. Zijn bekendste werk in '66 *les mots et les choses* beschrijft dan ook een archeologie van de menswetenschappen. De kern van zijn vroege jaren is **archeologie**: een onderzoek naar de dieptestructuren van het denken; de mens is slechts het product hiervan, het subject lost op in de dieptestructuren. In **1968** verblijft Foucault in Tunesië, waar het ook borrelt en alwaar hij getuige is van repressie tegen studenten, zo geraakt hij gepolitiseerd. Vervolgens gaat hij naar Vincennes (tot '70, dan collège de France), deze nieuw opgerichte universiteit was een toegift van de regering aan de opstandige studenten. Het was een ambigu geschenk: enerzijds kon kritische theorie er centraal komen te staan, anderzijds werd het ver buiten het centrum van Parijs gelokaliseerd. Foucault wordt vaak als activist gespot, samen met zijn intellectuele tegenpool Sartre. In de **jaren '70** brengt Foucault o.a. *Surveiller et punir* ('75) en *L'histoire de la seksualité* ('76) uit; hij focust op **genealogie en macht**. In de **jaren '80** tot slot legt hij de nadruk op (ethische) **subjectivering**, de zgn. technieken van het zelf nl. inwerken op het lichaam om zichzelf tot subject te maken.

II. Discours, macht, subjectiviteit

Foucault weigert te spreken over 'ideologie', dat zit te fel ingebed in het onderscheid tussen waarheid en valsheid. Hij is veel meer relativistisch: er zijn verschillende soorten **discours**, die eigen waarheid produceren (of een opvatting van wat waarheid is); Foucault onderzoekt hoe ze werken. Discours is historisch a priori, de bril waarmee we naar de werkelijkheid kijken, het geheel van ongeziene 'evidenties'. Dit maakt dat bepaalde dingen worden in- of uitgesloten. Discours oefenen ook **macht** uit: ze bepalen wat al dan niet gezegd kan worden, vandaar de politieke betekenis: normalisering van het spreken & schrijven. Het produceert ook het kennisobject: datgene waarover het gaat, neem bijvoorbeeld de vraag wie een psychiatrische patiënt is en wie niet. Er is m.a.w. een band tussen discours (weten), macht & subjectiviteit: **het discours produceert subjectiviteit als resultaat van machtstechnieken**. Subject zijn bij Kant betekende autonoom zelfbewust zijn, het fundament van de kennis. Bij Foucault daarentegen heeft subject zijn een tweede betekenis i.e. onderdaan zijn, *assujetissement*. Eigenlijk vallen ze samen: we worden subject door onze onderwerping aan de macht, omdat we ons als subject ervaren. Dit is de invulling van subjectiviteit: door de macht hebben we een zelfverstaan ontwikkeld. Een illustratie hiervan is een slogan in de trend van *Leef zoals je wil*: het is in feite een bevel, m.a.w. onderworpenheid aan een imperatief die door iemand is opgesteld. Je moet subject worden, autonoom en zelfbewust worden… door dergelijke slogans worden we gesubjectiveerd.

III. Genealogie als kritiek (Nietzsche)

Foucault is geen historicus, hij is geïnteresseerd in het heden en wil weten hoe het komt dat we ons begrijpen zoals we dat doen. Zijn **kerninzicht** is het verschil met genese of ontstaansgeschiedenis: dat in een transparant verhaal van ontwikkeling of groeiend inzicht, bv. de ontwikkeling van de gevangenis als proces van humanisering. Genealogie daarentegen gaat dezelfde fenomenen beschrijven, maar met de nadruk op **macht**: machtstechnieken zijn verschoven als het gevangeniswezen verandert. Het geeft een minder idyllisch, consistent, transparant beeld. De aandacht gaat precies naar **deviant gedrag**, wat plaatsvindt in de marge: experimenten, het accidentele. De bedoeling van de genese is verhelderen, terwijl genealogie machtstactieken wil ontmaskeren en het gevangeniswezen met kritische attitude wil gaan bekijken. ***Habermas*** daarentegen noemt Foucault conservatief, want hij zou cryptonormatief zijn. zijn genealogische kritiek zou normloos zijn, terwijl er volgens Habermas altijd normen

meespelen, die Foucault dient te expliciteren. Foucault zelf zegt net dat elke norm altijd een product is van een machtsgeschiedenis… (is hij nihilistisch/relativistisch?)

De ***kritische theorie*** sprak over onderdrukten vs. onderdrukkers, volgens Foucault klopt dit niet. Vergelijk wat **Marcuse** te zeggen heeft over seksualiteit: volgens hem staan het lust- en realiteitsprincipe centraal in de psychoanalyse. Er is een surplus-repressie door o.a. regels in de fabriek; een hardere repressie van onze driften dan objectief gezien noodzakelijk is. Het einddoel is en maatschappij waarin mensen copuleren op het gras. Er is een seksueel verlangen (authentiek) dat voorafgaat aan de onderdrukking (macht). Neem die macht weg en het verlangen zal zich kunnen bevrijden (emancipatie). **Foucault** is het radicaal oneens met Marcuse: macht is niet louter onderdrukkend, maar ook **productief**. De neutrale authentieke vorm van seksuele verlangens bestaat niet! Dit is altijd gekneed door de macht… Bevrijding is dus niet meer nodig, want het is altijd al het product van de macht. In alle kleine dingen zitten al vormen van disciplinering/machtsuitoefening.

Foucaults doel is dat we ons toch **verzetten**, om de macht voortdurend te doen kantelen. Marxisten veronderstellen immers verkeerdelijk een toestand zonder enig machtsmechanisme, dat is naïef! Er zullen nieuwe machtsmechanismen komen. De conclusie is dan niet dat we ons moeten neerleggen bij het bestaan (cynisme), verzet is wel zinvol, maar niet met als doel de macht weg te nemen, wel om ze soepel te houden. Macht mag niet rigide (een systeem) worden, maar moet vloeiend blijven (kan continu in vraag gesteld worden). Neem bijvoorbeeld de *homobeweging*: zij stellen een rigide machtsvorm in vraag m.n. de heteronormativiteit. Het stelt de macht in vraag en maakt ze zodoende soepel. Er komt echter iets nieuw in de plaats nl. 'het homonationalisme' (bv. Pim Fortuyn); het is aanvaard, maar men moet niet te nichterig gaan doen. Dit gaat tegenwoordig gepaard met islamofobie, omdat zij homo's niet aanvaarden.

17 november

IV. Geschiedenis van de seksualiteit

Macht werkt subtieler, is alomtegenwoordig en meer dan louter onderdrukking/dominantie. De onderdrukkingsthese van de seksualiteit is foutief! Wat is macht dan wel? Iets **productief**: het brengt iets teweeg, het onderdrukt de subjecten niet, maar creëert ze. Het eindresultaat is nooit 'de bevrijding'; er zullen altijd nieuwe machtsmechanismen in de plaats treden (antisocialisme). Foucault benadrukt dat hij geen machtsanalyse geeft, maar wel een **machtsanalytiek** i.e. een toolkit om concrete machtsverhoudingen te analyseren.

We onderscheiden verschillende **krachtlijnen van macht**:

- Macht is geen ding dat je kan bezitten (⇔ marxisten).
- Productief i.p.v. repressief.
- Macht is overal (niet enkel in de staat); neem bijvoorbeeld de aula's in de parkstraat, dat is macht via architectuur, want elke geleding heeft een eigen ingang in het gebouw (i.e. compartimentalisering). Macht is capillair, zoals bloedvaatjes, zeer fijn mazig netwerk.
- Macht is een relatie! Je hebt enkel macht over iemand die kan reageren/handelen, iemand lichamelijk mishandelen is als slaan op een tafel (object). De psycholoog daarentegen gaat straffen/belonen naargelang de handeling van de patiënt. Macht is handelen op mogelijke handelingen. Strategische relaties worden ook in die termen beschreven (uit de krijgskunde) om een vervreemdingseffect te bewerkstelligen.
- Vrijheid is niet het tegenovergestelde van macht (zoals het liberalisme beweert nl. dat de staat de authentieke vrijheid van het subject onderdrukt). Volgens Foucault **ontstaat de vrijheid pas in de machtsrelatie**: het kind in de pedagogische relatie kan ambetatn doen, dat is de vrijheid! Anders heeft het ook geen zin om macht uit te oefenen en gedrag proberen te sturen. Gevolg: er is geen macht zonder potentieel verzet! Vandaar dat dominantie bij Foucault ontstaat wanneer de machtsverhoudingen bevroren zijn en niet meer in vraag gesteld worden; een voorbeeld is het *patriarchaat* nl. een vast patroon tussen mannen en vrouwen. Foucaults normatief doel is dan ook dat de macht kan kantelen, geen ideaal van verzet.

V. <u>Surveiller et Punir</u>

In dit boek beschrijft Foucault twee scènes: (1) de executie van Damiens in 1757, een figuur die Louis XIV ging vermoorden en daarvoor werd gevierendeeld.[10] De soevereine macht die hier speelt is zeer specifiek en wordt zichtbaar gemaakt in een spektakel. (2) Léon Faucher, 1838, beschrijft de dagindeling van het leven in de gevangenis tot op de minuut. Het contrast tussen (1) en (2) laat zien dat er iets veranderd is: de omgang met het lichaam is radicaal anders. In (2) gaat het erom het lichaam te disciplineren: de bedoeling is dat gevangenen zichzelf gaan disciplineren, zelfmacht over het lichaam. Vandaar volgend onderscheid:

[10] Merk op: Foucault baseert zich zelfden op 'grote namen', hij leest wel adviezen en praktische regels van adviseurs aan koningen uit het verleden. Hoe dan ook had ook hij een degelijke filosofische basiskennis!

- **Soevereine macht**: macht over de dood; de koning kan de dood vragen van zijn onderdanen (of dat ze voor hem vechten in de oorlog). Macht als een *ontrekkingsmechanisme*.
- **Biomacht**: verschuiving na de klassieke periode (17e – 18e eeuw) nl. produceren van het leven (i.p.v. de dood), vitaliseren van de levenskracht van de subjecten. Dit kan twee vormen aannemen: discipline en biopolitiek.

Discipline: hierbij speelt het typevoorbeeld van het *panopticon* dat ervoor zorgt dat gevangenen normen gaan internaliseren. Er heerst zelfdiscipline, want ze gaan ervanuit dat ze permanent worden geobserveerd. Het gaat letterlijk om het kneden/boetseren van het individuele lichaam, waarbij de blik van de ander een cruciaal element is. De bedoeling is **zelfdiscipline**. Waarom ontstaat deze nieuwe techniek? Hierbij speelt de context van het *kapitalisme*: het is interessanter om gevangenen weer inzetbaar te maken i.p.v. te elimineren. Dit is ***dubbelzinnig***: enerzijds het temmen, disciplineren, drillen nl. gehoorzamen zonder verzet, maar anderzijds het optimaliseren m.n. de levenskrachten die moeten toenemen. Het is een moeilijk evenwicht!

Biopolitiek (18e eeuw): macht over het leven met nieuw object nl. de bevolking i.p.v. het lichaam. De term bevolking komt centraal te staan vanaf de 18e eeuw en is iets anders dan 'het volk': het gaat om een **populatie** waarbinnen **wetmatigheden** aanwezig zijn; allerlei patronen tekenen zich af. Het toeval op individueel niveau is regelmaat op het collectief niveau. Het doel is om processen te gaan bijsturen (vb.: hoge nataliteit), met als gevolg dat er andere machtstechnieken nodig zijn, sanctioneren werkt immers niet. Belangrijk hierin is de 'norm' (cf. normalisering): macht wil hierop gaan inwerken. Neem bijvoorbeeld *epidemieën*: discipline zou enkel gaan om opsluiten binnen een strikte tijd & ruimte indeling, terwijl biopolitiek zich enkel focust op de effecten in de bevolking en pas zal ingrijpen wanneer het een risico wordt. Dit leidt tot een nieuwe vorm van weten: **statistiek** (= het eten van de staat)! Dit is geen neutraal instrument, want het heeft zijn grondslag in machtsuitoefening nl. sturen van de bevolking. In de economie stellen we een verdere doorwerking vast: bepaalde mechanismes die kunnen versterkt worden (vb.: de productiviteit). Foucault spreekt over '*disposer des choses*', bepaalde tactieken, globale maatregelen gebaseerd op de statistiek. Er speelt nog steeds disciplinering van het lichaam, maar meer toegespitst op de gehele bevolking dan op het individu. Bijvoorbeeld inwerken op het lichaam van de vrouw, omdat ze geïnteresseerd zijn in hogere nataliteit. De link met het kapitalisme is de volgende: productie van voldoende, krachtige en inzetbare lichamen. Macht zorgt ervoor dat de onderdanen dynamisch zijn.

Biomacht en seksualiteit: de biologische functie treedt binnen in het domein van de politiek, niet langer zoals Aristoteles stelde de bios vs. zoön. De moderniteit is ook een biologische moderniteit: dit werkt vandaag bijvoorbeeld door in de welvaartsstaat (gezondheidszorgapparaat).

Nieuwe vormen van strijd & verzet: niet tegen uitbuiting of dominantie. Wel **tegen subjectivering** i.e. verzet tegen 'het bestuur van individualisering' nl. de manier waarop ik gezien word door een bepaald de discours wil ik niet aanvaarden. Daarmee gepaard gaat het verzet tegen relaties van kennen/weten. De macht van de subjectivering categoriseert subjecten, bijvoorbeeld benoemd worden als prof, heeft tot gevolg dat je ZAP wordt en dan spelen een hoop mechanismes die dat bevestigen (o.a. gesprek met de rector). Vergelijk ook met wat in *l'histoire de la seksualité* wordt gezegd: in de moderne tijd is spreken over seksualiteit alomtegenwoordig, o.a. 'de biecht' nl. je moet met de pastoor spreken over wat je hebt uitgespookt. Dit is een bekentenis, waarin een subtiele vorm van subjectivering speelt en waarin een soort waarheid t.o.v. jezelf wordt ontwikkeld: zelfsubjectivering in de machtsrelatie.

VI. Gouvernementalité (jaren '70)

Foucault onderzoekt teksten over **regeren**: nu heeft dat een nieuwe betekenis, maar in moderne teksten had dat een veel bredere betekenis. Je regeert jezelf, organiseert jezelf; bijvoorbeeld als student nl. wanneer ga ik naar de les, wat doe ik… i.e. *gouvernement de soi-même*. Macht is fundamenteel, het zgn. *conduire les conduits*, mensen besturen zichzelf en de macht probeert hierop in te grijpen. Bijvoorbeeld proefexamens om ervoor te zorgen dat eerstejaars op tijd beginnen te studeren. Het is een samentrekking van gouverner & mentalité, zo ook de ecologische context nl. nieuwe machtstechnieken om mensen bij te sturen, o.a. nudging voor een CO_2-arme levensstijl.

30 november

Foucault kijkt dus naar wat gebeurt in de marge, zaken die aan de blik van de klassieke geschiedschrijving ontsnappen. Hij ontwikkelt een **machtsanalytiek**, een zgn. toolkit. Het begrip **gouvernementalité** is zeer enigmatisch: moeilijk te definiëren; het is moeilijk te zeggen of het één vorm is of er verschillende soorten bestaan. Essentieel voor de manier waarop in een liberale maatschappij vanaf de 18e eeuw bestuurd wordt is *conduire les conduits*. Hierbij knoopt Foucaults hypothese van de **pastorale macht** aan, waarbij de pastor gelijkgesteld wordt aan een herder. Dit idee vindt men ook in het christendom: de herder die waakt over zijn kudde; het is geen ideologie, maar een specifieke manier van **machtsuitoefening**. De macht wordt niet

uitgeoefend op een territorium (zoals de soeverein), maar op een kudde in beweging. De pastor begrijpt zichzelf als iemand die zich opoffert voor de kudde; dit gaat gepaard met verregaande offers in functie van het heil van de kudde. De **opofferende** macht: deze staat niet ten dienste van de eigen superioriteit of glorie. Dit gaat gepaard met een specifieke vorm van **weten**: de herder is geïnteresseerd in de meest obscure details van het leven van elk individu van de kudde (vgl.: praktijk van het biechten). De schapen zijn integraal afhankelijk: elk schaap gaat zich integraal onderwerpen aan de oversten. Macht gaat gepaard met het produceren van een specifieke waarheid: de herder leidt het geweten van zijn schapen. Dit is geen ideologie en valt dus niet te doorprikken, zoals de Marxisten (verkeerdelijk) beweren. Het christendom speelt hierbij een cruciale rol nl. disputen die gaan over hoe de pastorale macht uitgeoefend moet worden. Het protestantisme wou komaf maken met priesters en de paus, maar reïntroduceerde alsnog nieuwe vormen van pastorale macht.

Dergelijk type van macht in de Kerk blijft overeind in de samenleving en wel in bepaalde nieuwe instellingen, m.n. **de welvaartstaat** (verzorgingsstaat) die iets fundamenteel heeft van de pastorale macht. De procedures van het pastoraat zijn gesecularisseerd en hebben ingang gevonden in het staatsapparaat. De welvaartsstaat in de gehele bevolking (biopolitiek): statistische effecten zijn belangrijk, niet de individuen. De pastorale macht is echter ook geïnteresseerd in het individu: het werkt individualiserender dan de biomacht. De specialistische praktijken (doktersbezoek, gesprek met psychiater…) vervangen de biecht en monitoren jouw ontwikkeling in functie van je heil (hier en nu: gezond & gelukkig leven). Er bestaat evenwel **discussie** over de positie van Foucault: gezien het feit dat het neoliberalisme zich vanaf de jaren ’70 kritisch opstelt tegenover de welvaartsstaat en ook Foucault kritiek levert op dat mechanisme, wordt hij door sommige als crypto-neoliberaal aanzien. Foucault had echter eigen, specifieke redenen (macht) om het ermee oneens te zijn: de normalisering en standaardisering strookten bijvoorbeeld niet met zijn homoseksualiteit.

VII. Deleuze over de controlemaatschappij

Deleuze pikt in op het begrip *discipline* in de machtsanalyse van Foucault. Hij beschrijft een periode van verandering: de disciplinemechanismes (bv.: disciplinering van tijd & ruimte: plaats aan de band, prikklok…) zijn in een crisis beland. Aan de universiteit breken studentenopstanden los, binnen de familie wordt het vaderlijk gezag niet meer aanvaard etcetera. Dit is de overgang van disciplinaire maatschappij naar **controlemaatschappij**, men

gaat niet langer individuen boetseren, maar laat ze vrij met monitoring en opvolging. De gevangene wordt niet langer opgesloten, maar krijgt een elektronische enkelband.

Deleuze merkt **drie verschuivingen**:

a. Discipline fungeert als autonome 'matrijs', controle daarentegen is gericht op constante **modulatie**, wat resulteert in permanente competitie. De student wordt bijvoorbeeld vrijgelaten, maar wordt wel onderworpen aan paperdeadlines, portfolio's, examens… De fabriek wordt een bedrijf (business): het fenomeen van 'thuiswerken' nl. zich onttrekken aan de discipline, maar je wordt wel iedere dag/week opgevolgd.
b. Sleutelterm voor de controlemaatschappij is **data**: het gaat het individu ontbinden tot ***dividuen*** i.e. een bundel van data (vgl.: 'Big Data' ontginnen). De disciplinaire maatschappij zag het individu in zijn handtekening en als registratienummer voor de overheid. Dit zet mensen vast in tijd en ruimte, alwaar men in de controlemaatschappij vrij is.
c. Hangt samen met de diepere verschuiving in het kapitalisme: de discipline vindt plats in een productiekapitalisme, terwijl de controles gedijen in een **markt- en verkoopgericht kapitalisme** (marketing = data!).

VIII. <u>Foucault over (Neo)liberalisme</u>

Harvey zegt dat het neoliberalisme het herstel van de klassenmacht belichaamt. Na de Tweede Wereldoorlog had men veel toegevingen gedaan tegenover de arbeiders, omdat van die klasse een dreiging uitging. Neoliberalisme zorgt voor het herstel van internationale kapitaalmachten over democratie en zet de fabrieksbezitters boven de arbeiders. Bovendien is het een ongelooflijk succes, af te lezen aan de cijfers! Het is een terugkeer naar het 'zuiver' kapitalisme en wordt daarom soms aanzien als ideologie.

Foucault ziet het neoliberalisme als **bestuurskunst**, een wijze van besturen, hoewel men er altijd van uitgaat dat het een ideologie van *laissez-faire* is. De achtergrond is die van **liberale bestuurlijkheid**: biopolitiek wordt politieke economie. Een nieuw inzicht is dat er **te veel bestuurd kan worden** (vgl.: toenmalig Duits grondgebied, ontstaan van *Polizeiwissenschaft* i.e. verregaand ingrijpen in de economie, o.a. landbouw). Hiermee doet men meer kwaad dan goed, de economie bloeit meer open als men wat terughoudender handelt. De echte reden waarom men de macht gaan inperken, is omdat te veel ingrijpen contraproductief is. Officiële liberale filosofie klopt niet, vrijheid van de individuen komt niet op de eerste plek, nee, het is de macht die vrijheid produceert. Dit is de **paradox** aan de liberale bestuurspraktijk: vrije

individuen worden geproduceerd door macht (controle, regulering…). Neem bijvoorbeeld vrijhandel, daarvoor is een batterij aan regels nodig (CETA = 1000 pagina's!). Ook de arbeidsmarkt is niet natuurlijk (idee van marxisten).

In *naissance de la biopolitique* wordt een onderscheid gemaakt tussen Ordoliberalisme en Amerikaans neoliberalisme. Het belangrijkste zou kopen en verkopen (commoificatie) zijn i.e. alles op de markt tot koopwaar maken, met de nodige effecten (waarop de marxisten zinspelen o.a. fetisjisme). Volgens Foucault staat er iets anders centraal: **concurrentie**! Alles en iedereen volgt het model van de onderneming: de homo economicus is geen consument, maar een ondernemer (kleine kapitalist) die moet investeren in zichzelf. Zo gaat men bijvoorbeeld schrijven voor de Veto, omdat het mooi staat op het CV. Dit is het **rationeel calculerend individu**, die bijvoorbeeld gaat investeren in relaties die toekomstige opportuniteiten kunnen opleveren. Er wordt immers overal concurrentie geïnstalleerd, denk ook aan subsidies voor de kunstsector; elk individu moet een plan opstellen en renderen, wil hij/zij in aanmerking komen. De overheid zelf wordt een concurrent naast andere actoren, als gevolg van de globalisering, want ze moet kapitaal kunnen aanwerven: efficiënt en performatief handelen, vandaar de continue hervormingen. Idem bij een werkloze: hij moet zichzelf zo competitief mogelijk maken en investeren in zichzelf. Ook de universiteiten zijn ondernemingen geworden, die zich op de markt moeten positioneren. De beleidsplannen spreken letterlijk over hun marktaandeel! Je zou kunnen spreken van de evolutie van een feodale instelling naar een neoliberale: vroeger heerste favoritisme, nu wordt je afgerekend op je output (aantal publicaties). De markt ontstaat enkel door het bestuur, zij installeert die concurrentie. De **paradox** is dus dat neoliberalisme ijvert tegen veel interventie en regels, <u>maar</u> er zijn net nog nooit zoveel regels geweest!

Het **sociaal beleid**: het ordoliberalisme wil een sociale markttheorie bereiken i.e. iedereen aan boord krijgen van het concurrentiespel, ook de zieken en de werklozen. Het gaat niet om het corrigeren van de concurrentie of het wegwerken van markttechnieken, veeleer wil men iedereen aan het spel laten deelnemen! Vandaar ook het neoliberale idee van een basisinkomen: iedereen kan aan de concurrentie deelnemen.

1 december (2e uur weg)

Antonio Negri (° 1933)

I. Inleidende beschouwingen

Negri maakte tot nog toe drie strijdbewegingen mee in zijn leven: hij is geboren in een katholieke, communistische familie en streed dus *tegen het fascisme*. Na de Tweede Wereldoorlog breekt in ’68 ook een *arbeidersverzet* los. De CIA is heel actief in Italië tijdens de Koude Oorlog! Het verzet in Italië start pas in ’69, maar blijft heel lang aanslepen.[11] Tot slot is er ook eind jaren ’90, begin 2000 veelvuldig protest *tegen liberalisme & globalisering*, dat zeer actief is in Italië, het zgn. **anders globalisme**. Negri is een enorm **optimistisch denker** die overal verzet en protest ziet en zo getypeerd kan worden als de tegenpool van Adorno.

II. Operaismo

In de jaren ’50 – ’60 wordt Italië aanzien als een *economisch wonder*, de economie boomde, wat leed tot een context van meer verzet, omdat de arbeiders zich sterker voelen! De term ***operaismo*** (of ook ‘arbeiderisme’, ‘workism’) duidt op een zeer specifieke interpretatie / stroming van het marxisme. Tronti gaf in ’66 ook een boek uit *Operai e Capitale* (arbeiders & kapitaal) dat in de lijn van deze stroming het marxisme beschrijft. Men gaat hierin naar de maatschappij kijken vanuit het standpunt van de arbeiders en hoe zij de werkelijkheid beleven. Zij organiseren ook verzet! Merk op dat deze visie los staat van de communistische partij, men is heel kritisch voor die bureaucratie die vanuit Moskou wordt aangestuurd. De beweging richt zich vooral op **grote bedrijven**, denk hierbij aan Fiat in Turijn, waar 150.000 mensen tewerkgesteld waren. Opmerkelijk is het enorme verloop: er was een zekere vrijheid voor de arbeiders, omdat er toch werk te over was. Zij konden bijvoorbeeld drie maanden werken en dan twee maanden op reis gaan, daarna geraakten zij toch weer aan de slag.

De operaisten gaan naar de fabriek op onderzoek; ze zijn geïnteresseerd in **subtiele vormen van verzet** (sabotage, trager werken…), in die turbulente periode was er daarnaast ook vaak openlijk verzet. De arbeiders creëren in zekere zin **autonomie**! Het management komt onder druk te staan om de productie opnieuw op gang te krijgen; zij verliezen hun greep op de werkvloer. De arbeider heeft immers een sterkere positie: als ze me ontslaan, vind ik snel ergens anders werk.

[11] Dit is een historisch feit dat vaak vergeten wordt, men denkt bij het jaartal vaak aan Parijs, Praag, Têt-offensief…

De werkwijze van de operaisten bestond in het afnemen van **enquêtes** onder de arbeiders. Merk hierbij op dat het stellen van de vraag al een effect heeft: het is nooit een onderzoek naar een objectieve werkelijkheid die 'out there' zou bestaan. Marx stelde zich ook al vragen bij het nut van enquêtes! Toch kan je info verwerven over hoe het er op de werkvloer aan toegaat en heeft het stellen van de vraag een bewustwordend effect, want je zet mensen ermee aan het denken. Denk aan: "Wat wordt je betaald?", "Wat produceer je?", men zal snel doorhebben dat de patron veel in zijn zakken steekt… Belangrijk is ook het grote verschil tussen Noord- en Zuid-Italië, de zuiderlingen gaan in het noorden werken en hebben te maken met intern racisme. Er worden hen veel stereotypen toegeschreven: lui, vreemd accent… Voor hen was het ook een cultuurshock: het agrarische, rustige leven moet ingeruild worden voor de kille lopende band. Dit verklaart mee het grote protest, dat zijn hoogtepunt vindt in de ***Autumno Caldo***, '69 (hete herfst) en zal aanslepen tot ong. '77.[12]

III. Omkering van het schema

Negri gaat niet kijken naar het kapitaal, maar naar de **arbeiders**, gezien zij de motor zijn van de ontwikkeling van het verzet. Hij leest het kapitalisme niet als concurrentie tussen verschillende vormen daarvan, wel als **arbeidersverzet**. Vandaar dat men soms spreekt over een *Copernicaanse omwenteling* in het marxisme. Er is een onderscheid tussen levende en dode arbeid: de arbeider tegenover het kapitaal, i.e. de metafoor van de vampier: het kapitaal zuigt de arbeiders leeg. Het begin van het proces moet m.a.w. de **levende arbeid** zijn! Deze kan vele vormen aannemen, bv. *werkweigering* i.e. een strategie van verzet om zich te onttrekken aan het fabrieksleven. Merk op dat het kapitaal bewust en ongerust is: ondernemerskringen zullen vandaag aandringen op het feit dat mensen iets 'nuttig' moeten studeren en geen psychologie of geschiedenis. Het kapitaal is dus **reactief**: het heeft de arbeiders nodig. Een tweede voorbeeld is de praktijk van het *collectief wonen* in het kader van zelfvalorisatie: men gaat zich onttrekken aan de economische werking.

Het arbeidersverzet komt dus op de eerste plaats en het kapitaal moet reageren. Dit komt naar voren in de verhalen van continue herstructureringen (met als doel de arbeidersdiscipline te herstellen). Men gaat vandaag bijvoorbeeld dreigen met delokalisering. Een politieke lectuur van het kapitaal beschrijft dus een **strijd**. Technologie wordt ingevoerd om de macht over de arbeid te herstellen. Negri beschrijft **bewegingswetten van de arbeidersklasse** (i.p.v. het kapitaal), hoewel arbeid en kapitaal elkaar produceren en niet los van elkaar kunnen bestaan

[12] In Frankrijk vallen de protesten snel stil wanneer de Gaulle de verkiezingen wint.

(dialectisch gegeven). De strijd tussen beide polen verloopt dan ook op een specifieke manier, anders dan een oorlog tussen twee landen (dat is een externe relatie, Frankrijk kan zonder Groot-Brittannië blijven bestaan). Een kort overzichtje van deze wetten:

- Technologische samenstelling: specifiek type relaties op de werkvloer.
- Politieke samenstelling: specifieke vormen van protest.
- Reactie van het kapitaal: herstructurering / decompositie.
- Gevolg: nieuwe technische samenstelling.
    - Men gaat bijvoorbeeld 'outsourcen': een auto wordt niet meer in één fabriek gemaakt; er komt een bandenfabriek die enkel banden maakt. Zo ontstaan netwerken van kleine bedrijfjes.

Morris zegt dat het **verzet niet overwint**; men komt op voor bepaalde dingen, maar slaagt daar niet in. Desondanks komt dit op een punt <u>toch tot uiting</u>, maar <u>niet</u> op de manier waarop ze bedoelen. Zo zegt Negri dat het *keynesianisme* niet te begrijpen is, behalve als antwoord op het arbeidersverzet van begin 20ste eeuw. Het bewustzijn groeide dat arbeid een essentieel element is, vandaar de centrale factor in Keynes' theorie: hoe de arbeider voldoende laten verdienen, zodat zij de geproduceerde producten kunnen opkopen. Mensen vechten voor de democratie en lijden een nederlaag, toch komt er een lotsverbetering (hogere lonen + collectieve consumptie). Dit is echter niet wat ze bedoelden en dus moet men opnieuw de strijd aangaan…

Actuele voorbeelden die hierbij aansluiten zijn:

- Milieupolitiek: marginale strijd om het op de politieke agenda te zetten. Vandaag is dit desondanks toegeëigend geworden door een spectrum aan actoren. Er is een boom aan vormen van milieupolitiek, maar op een volledig ander manier dan de milieubeweging het had bedoeld, o.a. emissiehandel.
- Praktijk van commons en delen (vb.: Linux, Cyanogen Mod, autodelen…): mensen vechten voor iets, want alles wordt tegenwoordig verkocht. Een oplossing om dit te ontwijken is delen; een nieuw systeem van behoeftevoorziening wordt opgezet. Dit heeft ook economische effecten! Vandaar de (kapitalistische) reactie die de praktijken alloceert binnen een nieuw businessmodel, de zgn. *deeleconomie* (über, AirBnB). Dit zijn kapitalistische bedrijven die niets bezitten; ze bieden enkel een platform aan! de productiemiddelen zijn niet het eigendom van die bedrijven, het zijn de mensen zelf die kamers bezitten. Er komt dus een deeleconomie tot stand, die niet bedoeld was; er ontstaat een nieuwe strijd tussen 'goed' en 'slecht' delen.

14 december

We beginnen het college met een foto die Negri typeert nl. energiek, gedreven en 'optimistisch'. Hij is een cultfiguur geworden, omdat hij betrokken was bij subversieve bewegingen; dit levert hem het dubieuze vraagstuk 'Terrorist or Teacher?' op. De **rode draad in de cursus** gaat van onderdrukking naar verzet:

(1) **Adorno**: verzetsbewegingen bevestigen de onderdrukking / het systeem (vb.: protestsongs). Pissimisme: volledig gesocialiseerd!
(2) **Foucault**: laat zien wat macht is, de maatschappij als krachtenveld met strategieën. De pedagoog zoekt geschikte machtstechnieken, omdat het kind vrij is om ongehoorzaam te zijn. Er is geen macht zonder verzet.
(3) **Negri**: Foucault radicaliseren nl. zonder arbeid is er geen kapitaal. Als je de arbeiders te hard uitbuit, heeft het kapitaal er niets aan (dood, ziekte, burn-out…) [Marx]. Het verzet komt eerst: het management moet reageren op de levende arbeid (werkweigering)

IV. Empire (Negri & Hardt)

Als we in de maatschappij fundamentele herstructureringen / reorganisaties zien, duidt het erop dat de macht moet reageren op wat onderin broeit. Het fenomeen globalisering is fundamenteel een antwoord op verzet! De term *imperium* doet denken aan de Romeinse Tijd. Het heeft in elk geval niets te maken met het kolonialisme volgens Hardt/Negri: dat is een vorm van klassiek imperialisme (19e eeuw). Vanaf de jaren '70 – '80 zien zij een *Empire*. Het imperium wordt gekenmerkt door **verschillende machtsstrategieën** om de bevolking te beheersen. Het rijk heeft geen grenzen, is wereldomvattend. De gedachte van de Romeinse tijd was dan ook een machtsuitoefening zonder grenzen; er was nog territorium buiten het rijk, maar dat was onbelangrijk (woestijn). Elke markt heeft **regels** nodig: in de 19e eeuw maakten staten regels voor hun nationale markten. In *Empire* is er geen wereldstaat, wel een bestuurslogica (nl. het imperium) aanwezig om de regels te genereren. Dit is iets **positief**: het creëert nog extra ruimte voor vormen van verzet. Doorgaans wordt dit echter negatief aanzien, als het toppunt van kapitalisme.

Het symbool van het verzet is **de Vietnamoorlog**: voor het eerst in de geschiedenis is het Amerikaans leger verslagen; de centrale macht in de wereld wordt teruggedrongen door dekoloniaal verzet. Het gaat ook breder: een verzet tegen de disciplinaire orde (fabriek, Oostblok, plantages in de kolonie…), waardoor het kolonialisme geen haalbare techniek meer is. Belangrijk om op te merken is dat volgens veel marxisten olie slechts een deeltje van de

verklaring van de **crisis van de jaren ’70** is. Het gaat veel breder, volgens Negri/Hardt is die veroorzaakt door het verzet dat het kapitalistisch mechanisme aan het wankelen brengt. De arbeidersstrijd slaagt er immers in om de winstvoeten te doen dalen, wat leidt tot een *crisis van het commando van het kapitaal*, want het nationale kader van het kapitalisme volstond niet meer. Er komt een vraag naar liberalisering van de markten – globalisering – zo wordt het kapitaal mobiel in praktijken zoals delokalisering. Dit is fundamenteel een nieuwe strategie om controle te herwinnen, cru gesteld “aanvaard lageren lonen of massa werkloosheid!” De *gedachte ‘elk volk één staat’* heerst, dat zien we bijvoorbeeld aan de taalpolitiek in Frankrijk die vele dialecten stroomlijnt tot één homogene taal. Dit ligt in de lijn van Hobbes: de natuurtoestand als menigte, waar de staat dan één volk van maakt. Het volk begint nu uit elkaar te vallen, steeds meer mensen herkennen zich er niet in (secessie bewegingen, minderheden), een gevolg van o.a. de vele gastarbeiders voor de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Het volk is niet langer homogeen, waardoor de gedachte niet meer heerst en de staat een andere strategie nodig heeft. Tot slot is er een *crisis van de culturele identiteit*: culturele vermenging vindt plaats, zo zijn andere eetculturen de onze geworden. Het is bijvoorbeeld niet meer zinvol om te spreken over “West-Europees” vs. “Oosters”.

De **crisis van het kapitalisme** is een gevolg van het verzet: hippies onttrokken zich bijvoorbeeld aan de machtsdiscipline. De vraag rees hoe men die generatie opnieuw kon integreren in de maatschappij. Een klassieke strategie om de crisis te exporteren lukte niet langer i.e. een oplossing zoeken binnen het natiekader, wat historisch inhield de kolonies harder gaan uitbuiten. Een gevolg is dat daar ook verzet ontstond en men voor het voldongen feit van de dekolonisatie kwam te staan. De hiërarchie tussen de eerste en derde wereld is ondermijnd: industrialisering in het Zuiden zorgt ervoor dat het schema (machtsstrategie) niet meer werkt.[13]

Er zijn **nieuwe grondslagen om het gezag te herstellen**: een strategie van repressie (bv. Lumumba) werkt niet meer en wordt vervangen door een *strategie van **decompositie*** i.e. verzet binnen brengen in het systeem, op zo’n manier dat de contouren van het kapitalisme behouden blijven. Hoe de macht op het verzet reageert, wordt voor een stuk door het verzet gedicteerd m.a.w. de kracht van creativiteit zit in het verzet.

V. Een paradigmaverschuiving

De grote maatschappelijke veranderingsprocessen in de jaren ’70 – ’80 zorgen voor:

[13] De term ‘derde wereld’ komt v/d derde stand in de Franse Revolutie, die de revolutionaire macht in handen had.

- Imperialisme wordt **imperium**, dat op een andere manier functioneert.
- Nationale soevereiniteit wordt **mondiale bestuurlijkheid** (zgn. *global governance*): de natiestaat heeft het commando en legt de macht op aan de maatschappij (hiërarchie), staat voor opgelegde homogeniteit en regressie. Hardt en Negri juichen dit verdwijnen toe, cruciaal in global governance is het *netwerk* nl. een vorm van besturen via horizontale relaties tussen actoren (staten, NGO's, multinationals…).
    - Een mooi voorbeeld is *Global Gap*: een private samenwerking tussen multinationals in de voedingsindustrie die mondiaal regels uitschrijven m.b.t. landbouw; dit is een vorm van zelfregulering. Het neoliberaal aspect is dat overheden niet hoeven in te grijpen, gezien er al regels zijn. In de praktijk vaardigen ze soms wel nog extra regels uit. Ook wordt consumentenonrust door dit label vermeden (na enkele debacles met slechte oogst en/of vergiftigd voedsel).
- Fordisme (manier waarop fabrieken in de jaren '50 – '60 georganiseerd werden) wordt **post-Fordisme**, waarbij de nadruk komt te liggen op diensten (immateriële productie).
- Disciplinerende naar **controlemaatschappij**.

Het imperium kent een **gemengde constitutie** in een soort van piramide met drie lagen: de top bestaat uit de *monarchie* i.e. de VS en Gx, dat zijn natiestaten die zich verheffen boven de wereld. De onderste laag is de *democratie*: de AV van de VN en NGO's. Tussen beide uitersten bevindt zich de *aristocratie*: netwerken van transnationale kapitalistische bedrijven. Er heerst een **nieuwe logica van bestuur**: er is een top, maar niet echt een centrum nl. macht aan de top is continu aan het verschuiven. Bovendien is die gedeterritorialiseerd, hybride (politiek & privaat) en flexibel. Volgende tabel geeft nog wat veranderingen weer:

Imperialisme	Empire
Moderne oorlog: conflict over territorium tussen staten. Probleem: Duitsland komt te laat, wereld is al verdeeld! Het land had echter een afzetmarkt nodig.	Burgeroorlog, interne conflicten, waar andere landen gaan interveniëren. Niet tussen staten, maar een staat die tussenkomt als 'politie-actie', vgl. R2P.[14]
Territorium: grenzen Vb.: Belgen vs. Congolezen – duidelijke grenzen in het imperialisme!	Grenzen worden flexibel, zgn. *differentiële inclusie*: andere manier van omgaan met wij/zij, zo functioneert racisme vandaag.[15] Het is een systeem met concentrische cirkels nl. 'wij' en graden van verschillen. Naarmate je meer op

[14] Merk op: het discours van de oorlog vandaag lijkt op het discours van de anti-oorlog beweging in de jaren '20. De oorlog is humanitair geworden, gericht op democratie, mensenrechten…
[15] De term 'differentiële inclusie' is afkomstig van G. Deleuze.

	‘ons’ gelijkt, wordt je toegelaten en kom je dichter bij ‘wij’. ‘Zij’ daarentegen worden onderverdeeld in ‘goed’ en ‘slecht’.
Imperialistische hiërarchie: centrum vs. periferie. Arbeiders (het mondiale proletariaat) worden verdeeld.	Onderscheid 1ste/3e wereld bestaat niet meer: flexibele hiërarchie! Eilandjes van extreme armoede in rijkdom en viceversa. Negri is toch optimistisch: het mondiale proletariaat wordt eengemaakt, men werkt voor dezelfde multinational (vb.: MacDonalds). Bijgevolg is het potentieel voor het ontstaan van een tegenmacht groter!

VI. Immateriële productie

We spreken over ‘cognitief kapitalisme’ of ‘immateriële arbeid’, dit zijn zaken zoals identiteit, gevoel, cultuur, kunst… dit veronderstelt wel steeds een **materiële infrastructuur** (bv. de computer). Zelfs de materiële productie wordt in het empire immaterieel, een sleutelindustrie is de *automobielsector*. De auto wordt steeds immateriëler: je koopt geen ding, maar een auto die bij je persoonlijkheid past; dit gaat verder dan reclame! Ook ingenieurs moeten al met die ideeën zitten: een bepaalde stijl of karakter. Belangrijke kanttekening is het feit dat het gros van de bevolking in de 19e eeuw nog steeds werkte in de landbouw en niet in de industriële steden met hun fabrieken, zoals we ons vaak verkeerdelijk inbeelden. De industrie was hegemonisch, want daar gebeurde het revolutionaire. Hetzelfde gebeurt vandaag: ook al is de kensector kleiner, toch is die hegemonisch door zijn revolutionair karakter.

15 december

We zitten nu in een economie van immateriële productie; de nadruk ligt immers altijd op de **immateriële dimensie** in wat geproduceerd wordt: gevoelens, affecten, sociale relaties… m.a.w. kunstenaars, filosofen, pedagogen worden aanzien als **producenten**. De ruggengraat van de maatschappij wordt gevormd door de immateriële producenten: men produceert zelfs buiten het kader van de job! De samenstelling van het proletariaat is aldus veranderd. De immateriële arbeid wordt **hegemonisch:** het belangrijkste productie-instrument is *de taal*. Productief zijn is niet langer een performante machine met de gedrilde arbeiders, wel sociaal vaardig zijn en relaties hebben (samenwerken met anderen, netwerkvorming).

Er ontstaat een **derde categorie** naast publiek en privaat eigendom nl. **gemeengoed** of de zgn. *commons*, het typevoorbeeld is vrije software, waarop niemand een patent heeft en waarvoor niemand moet betalen. In 2009 kreeg **Elinor Ostrom** de Nobelprijs voor Economie voor een

werk over de commons. De maatschappij is ervan doortrokken, wat haar zeer performant maakt (vb.: parken, weilanden, internet, filosofische inzichten…) Vergelijkbaar is Marx' ongenoegen over de wet die sprokkelen van hout verbood, i.e. het ontstaan van kapitalisme ('enclosure', commons privatiseren). De commons zijn nooit weggeweest! De maatschappij zou niet kunnen bestaan zonder commons (zelfs taal, traditie, moraal, cultuur… zijn commons). Denk bijvoorbeeld aan een reclamebureau in de reclamesector: ze zetten mensen rond de tafel om te brainstormen (het delen van zotte ideeën). De grondstof is hier ook oude ideeën uit de cultuur.

De immateriële economie is een **antwoord op verzet**: de generatie uit de jaren '60 – '70 ontwikkelden nieuwe waarden, die nu centraal staan in de economie (het nieuwe productiemodel). Het zgn. *heruitvinden van het leven*.

VII. Fordisme naar Postfordisme

Productie vindt plaats in **netwerkvorm** (horizontaal), belangrijk hierbij is **samenwerking**. Elk inzicht is een coöperatie, want het uitwisselen van ideeën is essentieel. Dit staat haaks op Foucaults idee dat neoliberalisme concurrentie installeert! De arbeider is volgens Negri opnieuw eigenaar van de eigen productie-instrumenten. Bijgevolg is de kenniswerker veel zelfstandiger en niet overgeleverd aan het management. Deze autonomie zorgt voor **crisis in de hiërarchie**! Vroeger kon er om de minuut een auto van de band rollen, met reclame lukt dat niet, want het hangt af van de creativiteit, wat niet op commando kan. De universiteit eist bijvoorbeeld wat niet te eisen valt van zijn onderzoekers nl. 1x per half jaar een wetenschappelijk artikel produceren. De cruciale voorwaarde om te produceren is immers **vrijheid**! Negri & Hardt zien hierin ook de oorzaak van de implosie van de Sovjet-Unie.

Technologie is iets dubbel: het is heel disciplinerend en onderdrukken, maar tegelijk ook een instrument van de strijd (sabotage). Negri spreekt dan ook over de *dialectiek van het instrument*. De instrumenten in de immateriële economie zijn anders; ze verliezen hun commandofunctie, al kan men zich afvragen of dit nog opgaat voor 'Big Data'.

Het kapitaal kan verschillende vormen aannemen: financieel kapitaal (beurskapitaal) is vandaag zeer dominant. Het kapitaal moet als het ware een beetje afstand nemen van de productie (eis van autonomie bij de kenniswerkers), pas op het einde van de rit wordt het product toegeëigend. Het kapitaal krijgt m.a.w. een parasitische functie en men past *speculatieve strategieën* toe. Elke sociale activiteit wordt een productieactiviteit: vrije tijd en werktijd lopen in elkaar over. Hetzelfde geldt voor netwerken: mensen leren kennen, vriendschappen smeden… Het **leven is**

produceren: het aantal werkuren is niet meer te tellen, want creativiteit is onmeetbaar. Vandaar de eis tot een basisinkomen! De arbeid wordt mobiel, multiform en flexibel.

VIII. Van discipline naar controlemaatschappij (vgl. Deleuze)

Er is controle via marktmechanismen en informatietechnologie. Negri introduceert een term van Foucault nl. *biopolitiek*, maar vult dat **positief** in: leven en produceren vallen samen. Vergelijkbaar is de cartoon van Virno: "stilte, hier wordt gewerkt" was een typisch devies voor de industriële productie, vandaag de dag zou er moeten staan "spreek, hier wordt gewerkt."

Speelt er dan nog steeds een vorm van uitbuiting? JA! Maar op een fundamenteel andere manier, want werkuren hebben geen specifiek begin, noch einde. Vandaag wordt wat een common zou moeten zijn, simpelweg toegeëigend. Voorbeelden:

- Academische publicaties: Hardt/Negri zeggen dat het systeem zichzelf ondermijnt! De hoge bedragen die je moet betalen om toegang te krijgen tot artikelen, belemmeren de kennisproductie. Stel bijvoorbeeld dat je Universiteit geen toegang heeft tot een bepaald tijdschrift, dan heb je als onderzoeker pech… M.a.w. de kapitalistische kennisproductie ondermijnt zichzelf.
- Toe-eigening van urban commons (p. 153 e.v.): prijsstijgingen van de grond is iets van de laatste 30 jaar en vooral in steden (o.a. Londen). De immobiliënsector reageert op vibraties/dynamiek van commonsproductie die het aangenaam maakt om ergens te wonen en koopt gronden op, wat de prijs doet stijgen. Het feit dat je kan participeren in netwerken en het daardoor aangenaam wonen is, wordt toegeëigend door de immobiliënsector. Zodoende wordt de commonsproductie ondermijnd, want zelfs de commonwerkers kunnen de gronden niet meer betalen en trekken weg uit de bruisende omgeving…

Examen

Zoals gezegd: één open vraag en één zelf voorbereide vraag m.b.t. de cursus. Het is een open boek examen: slides en teksten zonder lesnota's. Het examen zelf duurt maximaal een kwartier, reken dus op ongeveer 5' per vraag en nog wat bij-vraagjes.

Inhoudsopgave

INLEIDING **1**

I. Algemene bepalingen *1*

II. Begripsbepaling: wat is "kritiek"? *2*

III. Overzicht *4*

KARL MARX (1818 – 1883) OVER IDEOLOGIEKRITIEK **4**

I. Kritiek van de religie *5*

II. De Duitse ideologie (1845, 1ste publicatie 1932) *6*

III. Marx over vrijheid & gelijkheid (Das Kapital) *7*

IV. Marx' kritiek van het warenfetisjisme (essentie van Das Kapital) *8*

FRANKFURTER SCHULE **11**

I. Korte geschiedenis *11*

II. Quid historische theorie? (Horkheimer) *13*

III. Walter Benjamin (1892 – 1940) *14*

IV. Theodor L.W. Adorno (1903 – 1969) over de cultuurindustrie *19*

MICHEL FOUCAULT (1926 – 1984) **25**

I. Inleidende beschouwingen *25*

II. Discours, macht, subjectiviteit *26*

III. Genealogie als kritiek (Nietzsche) *26*

IV. Geschiedenis van de seksualiteit *27*

V. Surveiller et Punir *28*

VI. Gouvernementalité (jaren '70) *30*

VII. Deleuze over de controlemaatschappij *31*

VIII. Foucault over (Neo)liberalisme *32*

ANTONIO NEGRI (° 1933) **34**

I. Inleidende beschouwingen *34*

II. Operaismo *34*

III. Omkering van het schema *35*

IV. Empire (Negri & Hardt) *37*

V. Een paradigmaverschuiving *38*

VI. Immateriële productie *40*

VII. Fordisme naar Postfordisme *41*

VIII. Van discipline naar controlemaatschappij (vgl. Deleuze) *42*

EXAMEN **42**